

*Tuuli tuusasta tuiskua,
ihmiset sinne ilolla juoksi*
saunakuvaus Suomen Lapista v. 1886
(Sauna, Pieni perinnekirja, toim. J. Nirkko)

Tarinaa lappilaisesta saunaperinteestä

Lappilaisen saunaperinteen hyödyntäminen
aitojen, elämyspalveluiden tuotteistamiseksi



Minna Holm

Lappi – Luxus hanke

Syksy 2019



LAPIN AMK
Lapland University of Applied Sciences



Vipuvoimaa
EU:lta
2014–2020

SISÄLLYS

1 MINUN TARINANI.....	1
2 JOHDANTO	4
3 SAUNA JA LAPIN HYVINVOINTIMATKAILU	5
3.1 Matkailutrendit ja visiot.....	5
3.2 Elämys	5
3.3 Luxus	7
3.4 Moniaistillisuus	7
3.5 Tarinallisuus	8
3.6 Tutkimuksia ja kirjallisuutta aiheeseen liittyen.....	8
4 SUOMALAISESTA SAUNAPERINTEESTÄ.....	10
5 KIRJALLISUUSKATSAUS LAPIN SAUNAPERINTEESEEN	12
6 KERROTTUA JA KUULTUA – TARINAT	23
6.1 Kemiyhtiön lauteilla Konttisentörmällä	23
6.2 ” Eipä näy kettään, jota kutittais”.....	23
6.3 Yksinäinen rakennus pihan perällä.....	23
6.4 Paarmuskasta ulosveisaukseen.....	26
6.5 Köyhän apteekki	27
6.6 Katajaluuta ja mäntysaippua	29
6.8 Tontut ja taiat	30
6.9 Viikon kohokohta	32
8 JATKOTYÖSTÄMINEN.....	40
9 KIITOKSET	41
LÄHTEET	42
LIITTEET	44



I MINUN TARINANI

On lauantai-iltapäivä Niesin kylässä, Rovaniemen maalaiskunnassa. Suku kokoontuu maalle viikonlopun viettoon mamman luo. Nuoremmat naiset ovat siivoushommissa ja talon töissä. Mamma tekee läskisoosia päivälliseksi, niin kuin aina lauantaisin ja leipoo maailman isoimpia korvapuusteja. Miehet ovat ulkotöissä. Minä, sisko ja serkut juoksentelemme pitkin pihoja ja olemme pois aikuisten jaloista. Mamma on tehnyt meille lakanarullista ja huiveista nuket. Niin hän teki aina tullessamme maalle.

Vedet vintataan ja kannetaan saunaan pihan kaivosta. Isäni lapsuudessa talvisauna, joka oli savusauna, oli erillään pihapiiristä, liiterin nurkilla pellolla. Vesi otettiin heteestä. Kesällä saunottiin ja pyykättiin rantasaunalla. Isäni nuoruudessa, isän isä rakensi navetan pihapiiriin. Hän valoi jokaisen tiilen erikseen. Komea, pitkä rakennus on tehty harmaasta tiilestä, punamultaisesta laudoituksesta ja valkoiseksi kalkitusta kivistä. Toisessa päädyssä on kolmen hevosen talli ja keskellä sauna pesuhuoneineen. Pesuhuoneessa on todella iso muurinpata, johon joskus pääsi kylpemään. Pesuhuone on valkoiseksi kalkittu ja sen lattia on pienille varpaille kylmä. Pesuhuoneen seinän takana on navetta ja lehmät. Pesuhuoneesta pääsee navettaan ja lasten on tapana kulkea saunomisen välillä salaa navetassa. Rakennuksen oikeanpuoleisessa päädyssä on jättimäinen liiteri täynnä halkoja, kuivattuja vastoja sekä lehmien talviheinät. Se toimii myös saunan pukuhuoneena kesäisin. Liiterin puolella on pitkiä puupenkkejä saunojen vilvoitteluun ja juomaksi on tarjolla vettä sekä kotikaljaa. Talvisaikaan riisuttiin pesuhuoneeseen ja pesu tapahtui kylmyyden vuoksi löylyhuoneessa.

Miehet saunovat aina ensin. Sitten lapset mamman kanssa. Mamma levittäytyy makaamaan lauteille ja nostaa jalat seinälle, lasten ollessa yhdessä läjässä lauteiden toisessa päässä. Sitten mamma nousee istumaan, nostaa suonikohjuiset jalkansa kaiteelle, ottaa vastan, vastoo ensin muutaman kerran päähän ja sitten se alkaa, armoton piiskaaminen. Me lapset ollaan hätää kärsimässä, vaan ei tule mieleen vastustaa. Isäni nuoruudessa pestiin mäntysaippualla, meillä oli varmaan jo jotain muutakin. Naiset kylpevät viimeisenä; tulevat pesemään meidät ja jatkavat sitten omaa saunomista. Saunan jälkeen mamma lepää eikä häntä saa häiritä. Naisten rutiineihin saunan jälkeen kuuluu hiusten pampulointi; kampaustestettä ja harsohuiveja. Niitä katsottiin pikkutyttönä ihaillen.

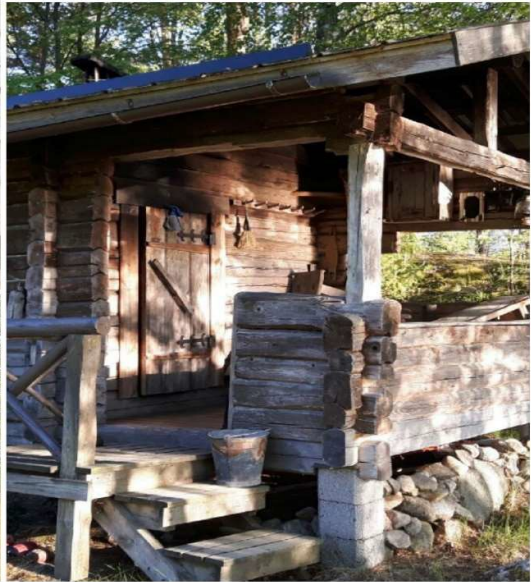
Isä muistelee lapsuuttaan, että kerran viikossa, lauantaina, saunottiin. Penskoja oli kymmenkunta ja jokaisella odotti puhdas alusvaatekerta saunan jälkeen. Ne oli mamma pinonnut ja laittanut siistiin riviin lauantaiksi. Sen koommin ei viikolla alusvaatteita vaihdeltu.

Saunan jälkeen juodaan saunakahvit ja syödään korvapuusteja. Lapset saavat ”röttöskahvia” eli maitokahviin murennettua pullaa. Lauantaitanssit alkoivat muistaakseni klo 18.15 ja niitä katsottiin aina porukalla saunan jälkeen mustavalkotelevisiosta. Ilta jatkuu tarinoiden keittiön pitkän pöydän ääressä. Koko suku kerääntyy pöydän ääreen ja tarinoita piisaa. Tarinoissa on vahvasti läsnä etiäiset, kummitukset ja toisaalta toisille tehdyt kepposet. Aina siitä pitää lähteä liian aikaisin nukkumaan aikuisten vielä jatkaessa tarinointia.

Kaikesta tästä on kulunut aikaa viitisenkymmentä vuotta taaksepäin.

Meillä jokaisella on oma saunatarinamme, montakin. Millainen on sinun saunatarinasi? Tervetuloa aukaisemaan ovi lappilaisen saunan historiaan.





2 JOHDANTO

Tämä kirjallinen raportti on osa Lappi Luxus – palveluja ja tuotteita lappilaiseen hyvinvointimatkailuun – hanketta. Selvityksen tavoitteena on, eri tiedonhankintamenetelmiä hyödyntäen, koota tietoa lappilaisesta saunaperinteestä; saunomisen tavoista, saunan lämmityksestä, puhdistamisesta, uskomuksista, rituaaleista, luonnontuotteista ja hoidoista saunassa, saunapäivän kuluista, mahdollisista saunatarjottavista jne.

Kerätty tieto tullaan hyödyntämään aidon, lappilaisen saunapalvelun pohjana. Tietoa tullaan hyödyntämään laajemmaltikin hankkeen tuotteistamisen työpajoissa. Tavoitteena on lisäksi, että kerätyn tiedon pohjalta syntyisi ideoita hyödyntämään luonnonkosmetiikkaa, saunatuotteita ja elintarvikkeita valmistavia yrityksiä.

Hankkeen tavoitteena on vastata Lapin hyvinvointimatkailun tarpeeseen saada moniaistillisia, aitoja, lappilaisia, tarinallisia, elämyksellisiä luxustuotteita- ja palveluita. Siksi raportin alkuun on koottu viitekehyyksi, viimeaikaisten tutkimusten pohjalta, osio käsittelemään ko. aiheita.

Kirjallisuuden pohjalta on luotu käsitys suomalaisesta saunahistoriasta ja -perinteestä. Siitä lyhyt tiivistelmä selvitystyön alkuun. Yleisen, suomalaisen saunaperinteen pohjalta on luotu haastattelurunko, keskusteluteemat. Eli löytyykö lappilaisesta saunaperinteestä jotain omaperäistä vai onko se yhtäläinen yleisen saunaperinteen kanssa.

Lapin maakuntakirjastolle kiitos kattavasta tiedonhausta. Kävi ilmi, että kirjoitettua tietoa lappilaisesta saunaperinteestä on todella vähän ja/tai se on hajallaan elämänkerroissa, kylähistorioissa jne. Luvussa viisi tehdään katsaus löytyneeseen kirjallisuuteen. Löytynyt kirjallisuus on suhteutettu raporttiin käytettävissä olevaan aikaan.

Viimeisessä osiossa keskitytään tarinallisuuteen eli kerättyyn tietoon. Kerätty tieto on jaoteltu teemoittain. Raporttia tehdessä on oltu yhteyksissä lukuisiin eri tahoihin yksityishenkilöistä, yhdistyksiin ja valtakunnallisiin toimijoihin. Haasteena on ollut heidän sitouttamisensa asiaan. Raportin teko eli matkan varrella sen mukaan, mistä tietoa löytyi parhaiten. Lappilaisen saunaperinteen keruun kannalta iso merkitys on ollut yksityisillä henkilöillä, joita on syvähaastateltu sekä lisäksi alueen museoista saatu tieto. Raportin lopussa on lista tahoista, joihin on oltu kontaktissa ja jotka ovat tavalla tai toisella edistäneet tiedon keräämistä lappilaisesta saunaperinteestä. Kiitos heille kaikille!

Raportissa on tahallisesti käytetty tarinallisuutta kerronnan keinona ja siihen liittyy murresanojen ja mahdollisen puhekielen käyttö ilmaisussa.

3.1 MATKAILUTRENDIT JA VISIOT

Matkailuala kasvaa voimakkaasti tulevaisuudessa ja Suomessakin on poikkeuksellisen positiiviset odotukset tulevaisuuteen. Suomen matkailun kasvu on neljän prosentin luokkaa vuositasolla. Suomella on tarjottavana juuri sitä, mitä maailmalla kaivataan. Suomi tarjoaa aitoutta, rauhaa, puhtautta ja turvallisen ympäristön. Visit Finlandin yksi kehityksen painopisteteemoista on hyvinvointimatkailu. Tutkimusten (Global Wellness Tourism Economy Report) mukaan hyvinvointimatkailuala kasvaa puolet nopeampaa, kuin matkailuala yleensä; kasvuvauhti on noin 9% vuositasolla. Nykyisen, arjen oravanpyörän vastapainoksi haetaan lomalta kokonaisvaltaista hyvää oloa. Perinteisten kylpylälomien sijaan jopa 59% hyvinvointimatkailijoista etsii muunlaista vaihtoehtoa lomansa sisällöksi. Suomalainen sauna ja perinteiset hoidot, luonnon tarjoamien mahdollisuuksien lisäksi, ovat suomessa hyvinvointimatkailun kulmakiviä. Suomen vahvuudet hyvinvointimatkailussa ovat vesi, metsä ja luonto, hiljaisuus, tila ja valo, lähiruoka sekä sauna. Saunakokemus nähdään moniaistisena, kokonaisvaltaisena elämyksenä, jossa välittyy saunan terveysvaikutukset ja jossa pääsee eläytymään suomalaiseen saunakulttuuriin kerronnallisuuden välityksellä. (Visit Finland 2019).

Lapin matkailun tärkeimmät painopistealueet on kirjattu Lapin matkailustrategiaan 2019-2022. Matkailun kasvun edellytyksenä on arktisen kesän hyödyntäminen, saavutettavuuden parantaminen sekä digitaalisten mahdollisuuksien hyödyntäminen. Kehitystyön arvopohjana on vastuullisuus, laatu ja turvallisuus. Kasvun tukemiseksi on kehitettävä myös myyntiä, markkinointia ja toimintaympäristöä sekä johdettava tiedolla. (Lapin Liitto 2019).

3.2 ELÄMYS

Elämys on tuotteen ja/tai palvelun kehittyneempi ja jalostetumpi muoto.

Elämyksen erottaa kokemuksesta siinä, että elämyksessä koetaan jotain merkittävää ja voimakkaasti tunteisiin vetoavaa. Kokemuksesta jää positiivinen muistijälki, joka painautuu mieleen. Elämys on lisäksi aina henkilökohtainen ja yksilöllinen kokemus, joka tuo haasteita elämyksen tuottajalle. Elämykselle voidaan luoda tietyt perusraamit, mutta elämyksen syntyminen on kiinni asiakkaan mieltymyksistä, mielenilasta – oikeassa paikassa, oikeaan aikaan. Elämyksen raameja luotaessa perusta on aistihavaintojen luomisessa. (Lampinen & Lehtonen 2014, 8).

Elämys eroaa palvelusta monellakin tapaa, joista mainittakoon kokemuksen räätälöinti, teemoittelu ja draamallisuus. Mielenkiintoinen ajatus on, että palvelu tuotetaan asiakkaalle ja elämyskokemusta luotaessa asiakasta kohdellaan vieraana. Palvelussa työntekijät ovat ammatissaan esimerkiksi kokkina, tarjoilijana jne., mutta elämysmatkailussa työntekijä on ikään kuin näyttämöllä, luovassa roolissaan. Palvelussa on tärkeää, mitä tuotetaan. Elämys syntyy kokemuksen

aikana ja focus on pienissä yksityiskohdissa, kuten vieraan kohtaamisessa, puhuttelutavassa jne. (Tarssanen 2009, 8-9).

LEO (Lapin elämysteollisuuden osaamiskeskus) kuvaa elämystä elämyskolmiomallin avulla. Elämyskolmio antaa syvempää tietoa elämysten luomisen pohjaksi, joten asiasta kiinnostuneiden kannattaa ehdottomasti perehtyä siihen. Elämyksen peruselementit ovat yksilöllisyys, aitous, tarina, moniaistisuus, kontrasti ja vuorovaikutus. Toisaalta vieraan kokemus rakentuu tietyn prosessin, tasojen kautta, joita ovat: Motivaation taso, fyysinen taso, älyllinen taso, emotionaalinen taso ja huippuna henkinen taso. Toimivassa elämyksessä kaikki peruselementit toteutuvat, jokaisella kokemuksen tasolla. (Tarssanen 2009, 11-16).

Yksilöllisyydellä, elämyksen peruselementtinä, tarkoitetaan saunojan omia mieltymyksiä sekä saunan ainutlaatuisuutta kokijalleen. Aitous ilmenee paitsi rakenteellisten ratkaisujen arvioinnin kautta, niin myös paikallisuuden ja perinteiden huomioimisen kautta palvelussa. Saunaelämyksen syntyyn vaikuttaa myös muiden saunojien vaikutus saunojan kokemukseen sekä vuorovaikutus palveluntuottajan kanssa.

Kontrastilla on tärkeä merkitys elämyksen syntymisessä. Kontrastilla luodaan erilaisuus eli tuotetaan jotain ihmisen arjesta poikkeavaa. Ulkomaalaiselle sauna sinänsä on elämys, suomalaiselle elämys voi olla mökkisauna, savusauna tai muuten normaalista arjesta poikkeava saunapalvelu. (Lahti 2019, 39, 112).

Moniaistisuutta ja tarinallisuutta käsitellään omissa kappaleissaan.



3.3 LUXUS

Luxus voidaan määritellä monella tavalla. Perinteisesti luxus on mielletty ylellisyydeksi, loistoksi, merkittäväksi mukavuudeksi tai hienostuneisuudeksi. Luxusta on pidetty kalliina ja vaikeasti saavutettavissa olevana asiana tai vain harvojen mahdollisuutena saavuttaa. Joka tapauksessa luxus on jotain enemmän, kuin normaali tai tavallinen.

Aikaisemmin luxus status on määräytynyt tuotteen tai palvelun laadun perusteella ja lähtökohta on ollut materialistinen, ulkoisiin tekijöihin pohjautuva. Uuden ajattelutavan mukaan keskiössä on kokija omine tunteineen ja kokemuksineen. Luxus on sitä, mitä juuri minä tunnen luksukseksi.

Uusi luxus ei tarkoita brändiä tai merkkiä vaan se tarkoittaa mukavuutta, vapauden tunnetta, mahdollisuuksia uusiin kokemuksiin. Se on mielentila. Brändi sinänsä ei ole taes luxus statuksesta, vaan oleellista on tapa tuottaa kokemus.

Uusi luxus ja vanha luxus elävät kulttuurissamme rinta rintaan. Uuden ajattelutavan mukaan luksus-käsitettä lähestytään demokraattisemmin eli luxus on kaikkien mahdollisuus. Luxuksella ei välttämättä ole tekemistä kalliin hinnan kanssa tai edes rahan kanssa. Luxusta voi olla hiljaisuus ja puhdas vesi ja ilma. Matkailijat arvostavat aitoutta, paikallisuutta, perinteitä ja yksinkertaisuutta. Toki palvelun tason tulee olla kansainvälisellä tasolla.

Laura Mämmelän opinnäytetyö (2018) Tulevaisuuden uusi luksus- Uuden luksuskäsityksen ilmentyminen Lapin matkailussa on avartavaa luettavaa. Siinä esitellään matkailuelämyksen syntyminen seitsenvaiheisena elämysprosessina. Opinnäytetyössä käsitellään myös kulutustottumuksia Maslowin tarvehierarkian näkökulmasta. (Mämmelä 2018, 12-20)

3.4 MONIAISTILLISUUS

Saunaelämyksen moniaistisuus koostuu saunatilan ja saunomisen eri aisteja aktivoivista tekijöistä sekä saunatilan esteettisestä kauneudesta (Lahti 2019, 112). Ihminen tulee kosketetuksi visuaalisilla, äänellisillä, tunnollisilla, tuoksullisilla sekä maistuvilla elementeillä. Aistiärsykkeiden tulee mukailla teemaa ja olla hallitussa tasapainossa, sopusoinnussa. Usein elämyksiä luotaessa korostetaan esimerkiksi visuaalista elementtiä. Kokemuksesta tulee kuitenkin sitä syvempi, mitä useampaa aistia on stimuloitu. Makuuainin osuus saunakokemuksesta on vähäisin. Aistiärsykkeiden liiallisuutta tai häiritsevyyttä on vältettävä. (Lahti 2019, 38-39).

Saunan puhdas tuoksu, yrttien tuoksu, lyhty ikkunan takana, pellavaiset saunatekstiilit, uunissa palavan puun ritinä, löylyn lämpö iholla ja saunan jälkeen nautittu koivun mahla ovat esimerkkejä moniaistisesta saunakokemuksesta.

Huomioitavaa on, että kertoessaan saunakokemuksestaan, ihminen kertoo kokemuksen useimmiten aistikokemustensa kautta. Sauna on myös paikka, jossa äänet, tuoksut ja kokemus kaikkienensa voi laukaista muistoja menneestä, jolloin kokemus laajentuu ja syventyy. (Lahti 2019, 38).

3.5 TARINALLISUUS

Lappi on pullollaan paikalliskulttuuria, uskomuksia ja perinteitä eli sanottakoon Lappia vaikka tarinoiden aarraitaksi. Lapin elämysteollisuuden keskiössä on lappilaisesta perinteestä nouseva lappilainen tarina, jossa korostuvat aitous ja elämys. Tarinat nousevat elämäntavasta ja kulttuurista, karusta luonnosta ja uskomuksista sekä riiteistä. Elämymatkailijoita kiinnostaa perinteet ja perinteinen elämäntapa. Myös kansallisella tasolla, suomalaisilla on tarve etsiä juuriaan. Perinteisiin nojautuvilla saunapalveluilla, savusaunoilla, julkisten saunojen elvyttämisellä voidaan vastata tähän tarpeeseen. (Tarssanen 2009, 37-38)

Tarinalla on merkittävä osuus saunaelämyksen syntymisen kannalta. Tarinan avulla nivotaan yhteen palvelun eri tapahtumat, jolloin muodostuu yhtenäinen, saumaton kokonaisuus ja saunakokemus. Tarinan avulla saunojalle selkiytetään tapahtumien kulku ja tarinan tulee kantaa kaikkien saunomisvaiheiden läpi.

Tarina vaatii onnistuakseen suunnitelmallisuutta ja asiaan perehtymistä. Ihminen valitsee tarinan, johon hän voi tunnetasolla sitoutua ja joka vastaa tai jopa lisää hänen henkistä arvomaailmaansa. Suomalainen tutkimus on osoittanut, että tarinat synnyttävät tunteita, joilla on suora yhteys kehoistimukseen, jotka ovat mitattavissa tai muuten tunnistettavissa. (Lahti 2019, 37-38, 112).

3.6 TUTKIMUKSIA JA KIRJALLISUUTTA AIHEESEEN LIITTYEN

Hirvonen Enni (2015). Suomalaisen saunan kehittäminen elämystuotteena hyvinvointimatkaillussa. Haaga-Helia ammattikorkeakoulu Oy. Matkailun ala. Opinnäytetyö.

Kuuluvainen Viljo (toim. / 2016). Luonnollinen hyvinvointimatkaillu – tulevaisuuden suunnanäyttäjänä tutkimustieto ja teknologia. Mikkelin ammattikorkeakoulu: Grano Oy.

Tarssanen Sanna (2009). Elämystuottajan käsikirja. LEO. Rovaniemi. Tarina saunatontusta s. 48.

Korhonen Mirva (2018). Sauna – tuotteesta elämykseksi. Saunatuotteen muotoilu tarinoiden avulla. Jyväskylän ammattikorkeakoulu. Liiketalous, ylempi amk. Opinnäytetyö.

Fredriksson Mari (2013). Luontolähtöiset saunapalvelut hyvinvointimatkailussa Rovaniemellä. Rovaniemen ammattikorkeakoulu. Matkailun koulutusohjelma. Opinnäytetyö.

4 SUOMALAISESTA SAUNAPERINTEESTÄ

Saunaa pidetään usein suomalaisena keksintönä, mutta näin ei oletettavasti ole. Suomalainen sauna on jääne itäisestä ja läntisestä kylpyläkulttuurista, joka on vuosisatojen saatossa kokenut nousuja ja laskuja, jopa rappion ja tuhon. Pohjolan perukoilla, kylmissä ja karuissa olosuhteissa, sauna on säilyttänyt arvonsa ja kulttuuriperintönsä katkeamattomana vuosisadasta toiseen. (Forssell 2007, 19. Ruijan kaiku 1995, 2). Todennäköistä on, että jo kivikautiset suomalaiset ovat saunoneet (Mäkisalo 2016, 23). Kansantieteilijä ja saunatutkija Sakari Pälsin arkeologisten kaivausten perusteella, Suomen alueella olisi ollut höyrysaunoja jo kivikaudella (Alen, 2019). Ruotsin Lapista on löydetty arviolta jopa 6000 v. vanha ”sauna” (Lapin kansa 1994).

Ensimmäiset saunat Suomessa olivat ns. telttamaisia maakuoppasaunoja eli kuoppia, jotka kaettiin eläinten nahoilla. Saunominen oli oletettavasti osa uskonnollista rituaalia. Tämän kotamaisen saunan jälkeen, alettiin saunat rakentaa mäenrinteeseen. Rakennelma toimi myös asuntona. (Alen 2019). Hiekkarinteeseen kaivettiin kuoppa, joka voitiin vuorata halutessa esimerkiksi oksilla. Vain etuseinä rakennettiin. Sisällä oli kivikasa toimittamassa kiukaan virkaa sekä laude. (Forssell 2007, 23). Pohjolan asukkaat alkoivat 400-luvulta lähtien rakentaa ns. savupirttejä, jotka lämmitettiin kivikasalla ja pirtti toimi samalla sekä asuntona että saunana. Sisään lämpenevä savusauna oli syntynyt ja ne olivat yleisiä 1930-luvulle asti. Toki sauna ja asunto eriyttiin. 1800-luvun loppupuolella saunoihin alettiin rakentaa savupiippuja ja näin syntyi ensimmäiset uloslämpiväät saunat. Savusaunat alkoivat väistyä siis 1900-luvun ensimmäisten vuosikymmenten aikana. Saunoihin alettiin rakentaa pesuhuoneita, pukuhuoneita jne. Ensimmäiset kiukaat olivat peltipömpeleitä, joissa kivet olivat sisällä ja vasta sotien jälkeen yleistyivät sähkökiukaat. Taajamissa oli runsaasti yleisiä saunoja aina 50-luvulle asti. Aluksi kaupunkisaunat olivat pihoilla, myöhemmin kerrostalojen kellareissa. Huoneistoihin alettiin rakentaa omia saunoja 70-luvulla. (Mäkisalo 2016, 23).

Entisaikaan saunalla oli useita käyttötarkoituksia. Pirttimuorin, vanhemman naisen, avustuksella synnyttiin. Lämmityspuilla oli väliä, riippuen siitä, minkälaista synnytystä odotettiin. Nopeassa synnytyksessä käytettiin salaman pirstomia puita. (Forsell 2007, 41). Vastasyntynyt pestiin vedellä ja lampaanvillalla tai pienellä, pehmeällä vastalla. Sitten olivatkin ”rotinat” eli sukulaish naiset ja naapurit tulivat katsomaan pienokaista ja toivat mukanaan herkkuja. (Mäkisalo 2016, 108). Saunasynnytykset loppuivat 1900-luvun alussa. Saunassa pestiin ja puettiin myös vainajat sekä käytiin viemässä viimeiset terveiset edesmenneelle ennen maahanpanijaisia. (Forsell 2007, 41).

Salamaniskemissä puissa oli voimaa ja niitä käytettiin myös parannussaunoissa. Parantaminen perustui loitsuihin, taikoihin, yrtteihin, kylpyihin ja voiteisiin. Vanhimmat voiteet olivat terva ulkoisesti ja viina sisäisesti. Kansanparantajina toimivat naiset. Saunassa myös kupattiin ja hierottiin. Sairaudet olivat joko parantumattomia sairauksia eli jumaltauteja, jolloin oireita pyrittiin lievittämään. Yskät, nuhat ja muut pienemmät vaivat olivat panentatauteja. (Mäkisalo 2016, 109). Panentatauteja saivat aikaan paha silmä, vainajien henget, säikähähdys tai esimerkiksi taikoja tekevät ihmiset (Pihlajerta 2018, 5).

Saunassa kuivattiin pellavaa, teurastettiin talviaikaan, palvattiin lihaa, kalaa ja makkaraa, valmisteltiin maltaat, pyykättiin, tehtiin saippuat ja kotirohdot, idätettiin siemenperunat ja taltutettiin syöpäläiset (Forssell 2007, 44-45).

Löylyn ohella, suomalaisen saunan perusta on vastassa. Se on vuosisatojen ajan kuulunut ihmisen elämänkaaren eri vaiheisiin: Vastasyntyneen pesu, morsiuskylpy, juhannuksena vastalta kysyttiin naimaonnea, vainajan päänalunen jne. Vastominen on saanut veret kiertämään, lihakset rentoutumaan ja kuonat poistumaan, mutta se on toiminut myös pesuvälineenä. Vastominen on aina tapahtunut päästä jalkoihin, jolloin sairaudet on vastottu pois päin kehosta (Forssell 2007, 46-48).

Sauna on kuulunut vuodenvaihtamisen juhliin: Juhannukseen, joulun, kekriin jne.

Sauna on ollut suomalaisille pyhä paikka. Sillä on ollut tärkeä merkitys paitsi ruumiillisten vaikeuksien niin myös sielun parantamisessa. (Pihlajärvi 2018, 5). Saunassa on käyttäytytty arvokkaasti ja siellä on vältetty meluamasta, kiroilemasta jne. Saunaan mentäessä tervehdittiin saunan haltijaa. Hänet oli myös hyvästeltävä saunasta poistuttaessa. Hänelle oli oma nimetty puunsa, koivu tai pihlaja, saunan nurkalla. Haltija valvoi saunakäyttäjien turvallisuutta ja hänen langettamaansa rangaistusta rikkomuksista pelättiin. Toisaalta haltija suojeli saunaa vaikkapa palamiselta ja hän takasi, oikein kohdeltuna, hyvän saunahetken. Saunan haltijaa voitiin lepytellä esimerkiksi ruoalla ja hänen ajateltiin kylpevän aina talon väen jälkeen. Yöllä ei saanut kylpeä ja lauantaina oli puoleen yöhön mennessä oltava pois saunasta. Saunan haltijasta kehittyi myöhemmin saunatonttu. Löyly tarkoittaa elämänvoimaa, sielua. Löyly toimi välittäjänä ja yhteydenluojana saunojan ja haltijoiden, henkien ja jumalien välillä. Löyly oli olennainen osa saunomista myös henkisessä mielessä. (Mäkisalo 2016, 111-113).

Kivitaiteilija Jukka Tommilan mukaan saunassa asustaa löylynhenki, mytologinen henkiolento, jonka vastuulla on saunan terveydelliset yms. vaikutukset. Löylynhenki asustaa kiuaskivien lomassa ja hänellä on tapana äännellä saadessaan vettä. Kaverinaan löylynhengellä on saunatonttu, joka on saunan haltija ja suojelija. Saunatonttu takaa makoisat löylyt sekä onnea ja menestystä saunojille. Edellytyksenä tälle on kunnioittava käytös tonttua kohtaan sekä saunominen tiettyllä hartaudella ja arvokkuudella. (Lapin kansa 1994).

5 KIRJALLISUUSKATSAUS LAPIN SAUNAPERINTEESEEN

Teoksessa Neljän tuulen tiet, alkuperäiskansojen elämänviisutta etsimässä, esitetään mielenkiintoinen yhteys saunan ja karhunpesän välille. Sauna- sanan oletettu suomalainen kantamuoto on ”*sakna*,” jolla on vastine ”*suodnje*” vanhassa lapin kielessä. Sanalla tarkoitetaan lumeen kaivettua kuoppaa esimerkiksi riekon kieppiä. Maahan kaivetusta kuopasta on vertauskuvallisia yhteyksiä karhun pesään. Saunaa ja karhunpesäähän on pidetty uudelleensyntymisen symbolina. Alun alkaen sauna ei ollutkaan pesupaikka vaan maahan kaivettu kuoppa, jossa langettiin ”*loveen*”, uudistuttiin henkisesti ja nöyryttiin äiti maan edessä. Karhu on myös pyhä toteemi. (Venell ym. 2007, 29). Saamenkielessä ”*Sakna*”- sanan vastine on ”*saun*” ja merkitys on sama, kuten edellä on kuvattu (Lapin kansa 1994).

Perinnesaunottaja Maria Alenin mukaan sanalla ”*sakna*” tarkoitetaan niin ikään suoja- tai maakuoppaa. Tunnetun kansa- ja kielitieteilijä Kustaa Vilkun mukaan muinaissuomalainen metsästäjä - keräilijä puhdistautui hikoilemalla. Hän kuumensi kuopassa kiviä, peitti kuopan louteilla tehden kodan, heitti kiville vettä ja vastoi ihoaan, saunoi. (Alen 2019).

Vilkunan mukaan sauna sanana on tuhansia vuosia vanha ja sitä pidetään kantasuomalaisena sanana ennen kielten jakautumista. Itämerensuomalaisissa kielissä sanalla sauna tarkoitetaan löyläsaunaa. Sana sauna esiintyy mm. viron, liivin ja vatjan kielissä. (Alen, 2019).



Pekka Tommila on saunarakentamisen asiantuntija. Suomalaisen saunan rakentamisesta hän on kertonut teoksessaan Sauna. Pohjois-Suomi on kuulunut läntisen saunakulttuurin piiriin. Läntisessä saunakulttuurissa saunalla on ollut useampia käyttötarkoituksia kuin Itä-Suomessa. Lännessä sauna rakennettiin usein pihapiiriin, idässä rannan tai kaivon läheisyyteen. Läntisessä kulttuurissa saunat olivat isompia, jopa riiehen verrattavia parvineen. (Tommila 1994, 10).

Arkkitehti Risto Vuolle-Apialan mukaan Lapissa esiintyy kahdentyyppistä saunaa, pieni ja suurempi. Molemmissa kiukaan ja lauteiden sijoittelu on ollut alueelle tyypillisesti sama, mutta

pieni sauna oli matala, vain 160 cm korkuinen. Tällaisessa saunassa ylempi laudetaso oli vain noin 60 cm korkeudella. (Lapin kansa 1994).

Länsi-Suomalaiseen kulttuuriperintöön viittaa myös pohjoisessa käytetty termi lauteet, lavo tai laari (Vilkuna 1963, 51). Mitä pohjoisemmaksi mentiin, sitä pienemmäksi saunojen koko kuitenkin muuttui. Ne olivat lähinnä perheiden tarpeisiin käytettyjä kylpysaunoja. Poikkeuksena tästä ovat Ounasjoen, Kemijoen ja Tornionjoen peltoviljelyalueiden varrella sijainneet suurten perheiden isot saunarakennukset. Lapin saunoille oli tyypillistä, että lauteet olivat peräseinällä, kiuas ovensuussa vasemmalla ja kiukaan suuaukko osoitti peräseinää kohti. Liikkuvasta elämäntyylistään johtuen saamelaisilla ei alun perin ollut omia saunoja, vaan he saunoivat matkoillaan suomalaistaloissa. Myönteisten kokemusten myötä saunakulttuuri levisi myöhemmin myös saamelaisalueille. Savusaunat on rakennettu aina niistä raaka-aineista, joita on parhaiten ollut alueellisesti saatavilla. Muistitietojen mukaan Nuorgamissa on vuonna 1943 ollut kuusi turvesaunaa ja kolme hirsisaunaa. Maaturve oli siis saunankin rakennusmateriaalina Lapissa. (Laatikainen 2019, 126-127).



Samaisessa, Sari Laatikaisen kirjassa Saunan kansa, on Muoniosta vuonna 1921 otettu kuva. Kuvassa tytöt kantavat vettä Nivassa, Muoniassa. Saunan lämmitys ja veden kanto oli yleensä naisten työtä, miesten ollessa savotoilla, pellolla jne. Vesi haettiin joesta, järvestä tai kaivosta. Veden kanto oli raskasta puuhaa ja apuvälineitä tarvittiin. Niistä mainittakoon vaikkapa ämmänlänget, vesikelkka tai muu kaksikorvaisen puusaavin kantamiseen soveltuva korento. Vettä lämmitettiin nostelemalla pihdeillä kuumia kiviä veteen, kiukaan päällä padassa tai usein saunan edessä olevassa saunakodassa. Myöhemmin vesi lämmitettiin saunan muuripadassa. (Laatikainen 2019, 133-135).



Kuvissa korento

Teoksessa Löylyn henki, kolmen mantereen kylvyt, on kertomus ja kuvitus Marina Takalosta (1890-1970) vienankarjalaisesta runolaulajasta, itkijästä ja tarinankertojasta. Vuonna 1922 hän joutui jättämään Karjalan ja asettui Pohjois-Suomeen. Hän taisi parantajana Pohjois-Suomalaisen perinteen; yli sadan sairauden syntyhistorian, lääkkeet ja sanat. Kirjassa on kertomus siitä, miten Marina parantaa peukalon verta vuotavan haavan. Seremoniaan kuuluu ”harehtimista” eli mm. sylkemistä vihaisesti haavaan, tulen/ raudan/ puukon/ puunoksan/ kiven kipakkaa iskemistä, saunan kiertämistä myötä- ja vastapäivään kolmesti, kiukaan kiertämistä myötä- ja vastapäivään kolmesti sekä samalla löylyn heittoa ja loitsuja.

*” Kyly löylyn lämpimäinen,
älä mene kipuloih,
mene läpi kuumista kivistä,
läpi saunan sammalista,
palavista poateroista.”*

Samaisessa teoksessa on kuva naisista saunassa, Inari 1939. Perinteiseen hääseremoniaan Pohjois-Suomessakin on kuulunut morsiamen kylvyt. Saunassa puhdistauduttiin elämän taitekohdissa. Siirtymäriitit olivat yleensä naisten toimialaa. (Pentikäinen 1999, 106-109). Raportin lopussa on liitteenä kansanperinteen asiantuntijan, Irja Mäkitalon, kuvaus morsiuksaunasta. Kuvaus on Pohjanmaalta.

Sodankylän Kelujärven historiikissa, on maininta, että Lapin sodan tuhojen jälkeen sauna oli usein ensimmäinen asuinsija jälleenrakennusvaiheessa.

Kiertävät kupparit ja hierojat olivat odotettua väkeä kylään ja sauna laitettiin heti lämpiämään. Vieras sai asua talossa ja väkeä alkoi virrata hoitoon. Saunaa lämmitettiin milloin myllyväelle tai uiton miehille.

Kirjassa on niin ikään maininta harmajasta eli kirnupiimästä, jota saatiin voim kirnuamisen sivutuotteena. Allekirjoittanutkin muistaa harmajaa käytetyn Sodankylän Seipäjärvellä janojuomana myös saunassa.

Teos vahvistaa myös käsitystä saunan käytöstä lihan palvaukseen. Jotta naudan liha olisi säilynyt paremmin, niin lihat palvattiin saunassa. Koivuhaloista poistettiin tuohi ja kaarna eli ne ”*kolottiin*”, jotta olisi välttytty lihan kitkerältä maulta. Sauna lämmitettiin ja ensin poltettiin katajaa savun ja maun saamiseksi. Katajaa pidettiin myös kiukaan päällä savun takaamiseksi. Katajan savu sai aikaan kauniin kiiltävän kuoren lihan pinnalle. Jos sauna kävi liian kuumaksi, heitettiin löylyä kosteuden takaamiseksi. Saunan uunissa on juustolaudalla paistettu myös ternijuustoa.

Kirjassa on kappale myös pyykinpesusta. Vuosisadan alussa pyykki pestiin itse tehdyllä lipeällä, mutta jo ennen sotia alkoi tulla markkinoille pyykkipulveria. Lauantai oli saunapäivä ja silloin vaihdettiin myös petivaatteet tai ainakin vaatekerta. Pyykkipäiväksi muodostui siten maanantai. Sunnuntai oli pyhä ja työn tekeminen syntiä. Talviaikaan pyykki pestiin saunassa ja huuhdeltiin avannossa. Kuivausnarut olivat usein vintillä tai ulkorakennuksessa. (Strand 2012, 61,131, 86, 288-289, 325, 345).

Sauna-lehdessä vuodelta 1980 on italialaisen Giuseppe Acerbin matkakertomus Suomen halki v. 1799. Matkallaan Nordkapiin Giuseppe saunoo Kemin kirkkoherra Castrenin luona. Saunakerptomuksessa, saunassa on nuori tyttö, joka huolehtii saunojista esimerkiksi löylyä heittämällä ja pesemällä saunojat. Ensin saunojalle annettiin kylmävesiastia ja koivunvitsoja, joilla hänen tuli piestä itseään. Vastaa kastettiin kylmässä vedessä vastomisen välillä. Pesu tapahtui pienellä jakkaralla istuen. Tyttö heitti ensin kylmää vettä pestävän päähän ja hieroi tukan. Sitten hän saippualla ja vedellä hankasi kropan vyötärölle asti. Tämän jälkeen oli jalkojen käsittely, jossa jalat hangattiin kauttaaltaan ja erityisesti käsiteltiin nilkat sekä akillekset. Tavan mukaan saunotajalle annettiin ns. saunaraha. Näin tehtiin, vaikka kysymyksessä olisi ollut isäntä palvelijansa suhteen.

Giuseppe saunoi myös Tornionjokivarressa, jouduttuaan myrskyn vuoksi hakemaan suojaa talosta. Myös tästä on kuvaus. Merkille pantavaa kertomusten perusteella on aikakauden tapa saunoa yhteissaunoissa eli saunassa oli yhtä aikaa miehet ja naiset, piiat ja rengit. Saattoipa sinne yhtäkkiä tulla joku vieraskin. Miehet riisuiivat yleensä pirttiin ja juoksivat ilkosillaan saunaan,

naiset riisuivat vasta saunalla. Erillistä pukuhuonetta tai pesuhuonetta ei ollut. Kesällä riisuttiin, vilvoiteltiin, kuivateltiin ja pukeuduttiin ulkona, talvella juostiin pirttiin. Kertomuksesta ilmenee myös suomalaisten tapa kieriskellä lumessa löylyjen välissä, jopa -20-30 asteen pakkasessa.

Saunan lämpötila ja kosteus ovat pysyneet noista ajoista aika tavalla samanlaisina, ilmenee Giuseppen merkinnöistä ja mittaustuloksista. Ihon pesu perustui hikoiluun, vastomiseen ja vastalla / karkealla pyyhkeellä hankaamiseen ja lopuksi huuhteluun. (Sauna-lehti 1980, 4-8).

Kirjallisuushaussa oli tavoitteena saada tietoa myös Rovaniemen yleisistä saunoista. Kirjoitettua tietoa ei kuitenkaan löytynyt tai se on upotettuna Rovaniemen historian teoksiin. Kirjassa Parakeja ja piikkilankoja on viittaus Pohjanhovin vieressä sijainneeseen Tornion Portteri- ja Oluttehtaaseen; tehtaan sauna oli varattuna saksalaisten sotilaiden käyttöön päiväsaikaan (Mikkonen 2016, 75-76). Eräs haastatelluista muistelee, että oluttehtaan sauna oli vip-saunan maineessa ja tavallisella rahvaalla ei ollut sinne asiaa.

Kittilän Tepaston kylän historiikissa kerrotaan vanhan ajan rakennuksista ja asumisesta. Rakennuspuut otettiin omasta metsästä, rakennettiin hirrestä ja kivijalaksi muodostui kasa kiviä. Ensin rakennettiin pirtti, sitten navetta ja liiteri, makasiini ja aitta sekä sisäänlämpiävä savusauna. Lämpöeristeenä käytettiin sammalta ja turvetta. Piha jätettiin avaraksi keskeltä. Kerran viikossa lämpeni sauna. Syksyllä puintaikaan nokinen työläinen peseytyi navetassa, suuressa moskapadassa.

Kirjassa on kuvaus myös täisaunasta eli vuodevaatteet löylytettiin kuumassa saunassa ja sitten pestiin.

Tepaston kylän noitamuori, lapsenpäästäjä sekä kuppari oli Kyrön Selma vuosisadan alkukymmeninä. Hän noitui omilla loitsuillaan kyläläisten niin ruumiillisia kuin henkisiäkin vaivoja. Rohdoista mainittakoon esimerkiksi tupakan-piipunsavu korvakipuun tai kuusenpihka paisesiin. Kuusenpihka voitiin sekoittaa myös kermaan. Kuppaus tapahtui lämmitetyssä saunassa; hoidettava joko makasi tai istui penkillä. Kupit oli valmistettu naudan sarvista. Ensin Selma imi kupilla jäljen lämpimään ihoon, johon sitten partaveitsellä teki pieniä ihoviiltoja. Sitten sarvi laitettiin uudestaan imemään paha veri pois. Näin hoidettiin kipuja ja särkyjä. (Ollikainen 2006, 23,37, 47-48).

Samaisessa kirjassa on kuvaus Kumpulän perheestä. Kerran viikossa lämmitettiin savusauna. Vedenottokeivo oli tehty kaltiosta ja vesi lämmitettiin saunan edessä olevassa padassa. Pororekeen kasattiin nuorimmat lapset ja saunatarvikkeet, myös saunasaavi. Vanhimmat pojat vetivät rekeä. Samassa saavissa pestiin useampi lapsi. Vaatteita ei välttämättä vaihdettu talvisaunan yhteydessä, vaan ne roikotettiin saunan lämmössä ja käännettiin puhdas puoli päälle. (Ollikainen 2006, 100).



Kuvassa lasten kylpysaaveja

Kylillä ja kyläkunnilla oli omat lapsenpäästäjät, kupparit ja parantajat. Heillä saattoi olla yli-
luonnollisia kykyjä tai noidan taitoja. Tuon ajan sairauksia olivat esimerkiksi ajokset, rohtumat,
venymät, rokot, rupitaudit tai pistokset. Konsteja niiden hoitamiseksi oli monia. Kuolemaan tyy-
dyttiin, mutta aina se oli häviö, pelottava ja peljättävä asia. Vainajan tekstiilit poltettiin, ruoka-
astiat tiskattiin kuumalla vedellä, kumottiin ja savustettiin katajalla. Vainajan oli lähdeittävä ko-
konaan, josta kertoo sanonta: ” *Kaikkines lähe, kulje omin kyytines, älä mishän maalla käy,
äläkä kelheen mithän teje*”. (Onnela 2006, 479). Pappia jouduttiin odottamaan yleensä pitkään,
jolloin vainaja pestiin, valmisteltiin sekä hyvästeltiin saunassa. Riihessä vainajat säilytettiin tal-
ven aikana.

Meltauksen kotiseutupiiri on vuonna 1993 koonnut vihkosen kansanparannuskeinoista ja luon-
nonlääkkeistä. Sieltä löytyy myös saunahoitoja ja saunaan viittaavia sananparsia:

” *Kuppari, se kumma ämmä, kummempi on muita. Imee verta ihmiseltä eläimitten luilla*”

” *Täin laulu: Vie, vie pakkashen, vie, vie, rykypathan, vaan älä vie sauhnan*”

” *Sauna on köyhän apteekki*”

”Heiniä etteen ja pylly vetteen, niin moni tauti paranee”

”Jos ei sauna, viina ja terva auta, niin tauti on kuolemaksi”

Vihkosesta poimittuja parannuskeinoja:

- Kuppauksella ajateltiin olevan vaikutusta ihottumien hoidossa, kuten myös reumatismissa, säryissä jne.
- Ihottumiin laitettiin myös jängältä haettua turvetta ja mutaa ja kääre päälle.
- Raajaihottumia hoidettiin mm. mutavellikylvyillä ja useilla toistoilla.
- Issiäisvaivaa hoidettiin niin ikään kylvyillä. Tynnyriin laitettiin mäntyä ja katajaa. Tynnyriin mentiin istumaan ja kuumaa vettä lisättiin. Vesiraja oli kaulan korkeudella ja pääkin peitettiin hupulla. Hauteessa oltiin niin kauan, kuin se tuntui mukavalta. Lopuksi laitettiin lämpimät vaatteet päälle.
- Keltatautiin sairastunut voideltiin kauttaaltaan jodilla ja sitten mentiin saunan löylyyn. Jodi jätettiin iholle, puettiin päälle ja annettiin vaikuttaa muutamia päiviä.
- Saippuat keitettiin saunan muuripadassa eläinten rasvoista, vedestä ja lipeästä.
- Reumaa ja astmaa sairastavia hoidettiin katajakylvyillä. Iso saavi täytettiin kuumalla vedellä ja siihen laitettiin hautumaan katajaoksat marjoineen. Kylpyyn lisättiin 2kg merisuolaa ja sekoitettiin välillä. Kylpy oli valmis, kun se kesti istua.
- Ruusua hoidettiin valelemalla kylmällä hetevedellä.
- Yskää ja nuhaa hoidettiin monin konstein. Otettiin löylyyn mukaan kylmä vesiastia. Löylyssä juotiin kylmää vettä niin paljon, että tuntui rinnassa kylmältä; auttoi yskään. Pikiöljyä voitiin, niin ikään, lisätä löylyveteen ja nautiskella tervaisesta höyrystä.

- Syöpäläisiä vastaan taisteltiin Meltauksessakin Saunan avulla. Hotusiinilla eli lamppuöljyllä kostutettiin hiukset ja päänahka ja menttiin löylyyn. Lopuksi hiukset pestiin. Vaatteet käytettiin äkkiä kiukaan päällä, johon oli juuri heitetty löylyä. Sitten ne ripustettiin kiukaan päälle orrelle tai naulaan. Makaukset vietiin muurahaispesään vuorokaudeksi, jolloin muurahaiset söivät syöpäläiset. Muurahaisia on entisinä aikoina käytetty paljonkin sairauksien hoidoissa. Vihkosessa on kattavasti erilaisia kansanparannuskeinoja, jotka ovat mitä erikoisimpia. Suosittelen tutustumaan.

Lopuksi on listattu Meltauksessa käytetyt yrtit, joita käytettiin kuivattuina talvella ja tuoreina kesällä:

- kanerva
- pietaryrtti
- siankärsämö
- katajanmarjat
- tuoksuangervo
- maitohorsma
- kumina
- saunakamomilla
- nokkonen

(Marttala 1993)

Kotiseutu-julkaisussa vuodelta 1963 on Kimmo Paulaharjun artikkeli Ala-Jalven turvesavusaunasta Tenojokilaaksossa. Julkaisussa on yksityiskohtainen kuvaus saunarakennuksesta. Kirjoituksessa vahvistetaan käsitystä, että sauna on ollut jokseenkin yksinäin

en ilmiö Lapin perukoilla ja turvesavusauna sinänsä on harvinaisimpia Lapinmaan rakennusmuotoja. Saunat yleistyivät etelästä tulleiden vaikutteiden vuoksi. (Vilkuna 1963, 49-51).

Sodankylän historiaa kuvaavassa teoksessa on kirjoitus vuodelta 1907: ”Sauna on joka talossa suomalaisten keskuudessa ja kylvetään yleensä lauantaisin viikossa, säännöllisesti sentään vain kesäisin. Lappalaiset eivät sen sijaan useasti kylve; halua siihen heillä sentään kieltämättä lie; koska jo usea tilalliseksi jäänyt lappalainen on saunan itselleen rakennuttanut” (Onnela 2006, 498).

Teoksessa Savusauna ennen ja nyt esitellään muiden muassa kolmea lappilaista savusaunaa kuvineen. Sodankylän Moskuvaaran savusauna on vuodelta 1890. Se on toiminut mm. saksalaisten sotilaiden käytössä sekä perheen ensiasuntona Lapin sodan tuhojen jälleenrakennusvaiheessa. Saunaa kerrotaan käytetyn pyykkäykseen, kuppaukseen ja lihan sekä kalan savustamiseen. Vastominen on kuulunut perinteisiin; koivun lisäksi on käytetty pihlajavastaa. Vasta on toiminut myös pesuvälineenä. Mielenkiintoinen yksityiskohta on saippuan käyttöönotto; saippuana toimi aluksi Vaasan tankosaippua. Saunaveden lämmitys on tapahtunut tuohon aikaan yleisessä riukukodassa, joka rakennettiin saunan läheisyyteen. Kesäisin kodassa oleva rautapata lämmitettiin ja siitä otettiin saunavesi.

Talvella vesi lämmitettiin karjakeittiössä. Saunan puhtaudesta huolehdittiin jokaisen kylvyn jälkeen. Vuosisiivous tehtiin riimomalla katajaluudalla seinät ja laipio eli katto. Tekstissä on viittaus myös tapakulttuuriin saunassa eli tarpeetonta puhumista saunomisen aikana vältettiin. Lumessa kieriskely talvisaikaan saunomisen yhteydessä oli myös Moskuvaaralaisten hupia. Arki-saunan jälkeen juotiin harmajaa, juhlasaunan jälkeen saattoi olla sahtia. Saunan jälkeen syötiin palvattua lihaa tai kuivattua kalaa. Juhla-aterialla oli keittoa ja pottuvoita tai keittoa ja perunoita kastikkeella. (Vuolle-Apiala 2009, 72).

Leppäjärven sauna Enontekiöltä on 1920-luvulta. Talvella saunottiin harvoin ja kesäisin lauantaisin. Saunan lämmitys oli naisten ja vaarin hommaa. Kuuma vesi haettiin karjakeittiöstä ja kylmä vesi aluksi korennolla järvestä ja myöhemmin kaivosta. Mukava yksityiskohta kirjoituksessa on saunomisjärjestys eli alkuun saunoivat vaari ja pojat, sitten isäntä ja emäntä ja lopuksi tyttäret. Koivuvastat toimittivat pesuvälineen virkaa. Läntiseen saunakulttuuriin kuului, Lappi mukaan lukien, vastan sitominen kaksoissidoksella ja kantolenkillä. Enontekiöllä saunan jälkeen juotiin kahvit. (Vuolle-Apiala 2009, 104).

Enontekiön Palojärven savusauna on vuodelta 1764. Rakennuksen alkuperäinen käyttötarkoitus on hämärän peitossa. Sauna sijaitsi järven rannan tuntumassa ja lämmin vesi saunaan saatiin rantapadasta, joka oli kivien päällä. Kylmä vesi otettiin järvestä. Saunavesiä säilytettiin tuolle ajalle tyypillisesti puusaaveissa.



Sauna lämmitettiin lauantaisin ja koivupuulla on sauna lämmennyt. Vastalla on tässäkin saunassa ollut keskeinen merkitys. Isäntäväki on saunonut ensin, sitten muu talon väki ja lopuksi vieraat. Saunahetkiin on kesäisin kuulunut uiminen ja talvella lumessa kieriskely. Saunan jälkeen oli saunakahvit ja iltanen. (Vuolle-Apiala 2009, 11).

Kirjallisuuskatsauksen lopuksi Sauna, pieni perinnekirjasta poimittuja lappilaisia sananparsia ja tarinoita.

Saunahaltiaista: *”Toisen kerran kuuli kertoja samanlaisen jyräyksen tai rysäyksen, valmistellessaan Saunaa Ojajärvellä Vasikkalan kylässä, kuin Rovaniemellä taloa valmistaessaan. Hän juuri asetteli löylykiviä saunan uuniin, kun kuului jysähdys. Hän itse ei ollut siitä selvillä, mutta kertoessaan vaimonsa äidille, anopille, tästä, selitti anoppi, että silloin tulee, kun tällainen jysähdys tapahtuu, haltia sisälle.”* – Terijoki 1935-1936

Sauna vuodenkierrossa: *”Juhannusyönä kannetaan alasti 9 kertaa seulalla vettä saunan kiukkaaseen, niin se ystävä tulee viimi seulassa saunaan.”* – Sodankylä 1938

Sauna elämäkulussa: *”Jihdin parantaminen. Keitetään katajanmarjakahvia, jota juodaan ennen saunaan lähtöä. Saunassa hierotaan ja voidellaan keitetyllä terva- ja suolaseoksella ja kylvetään kovasti. Saunasta palattua juodaan taas katajanmarjakahvia. Kolmena iltana uudistetaan sama parannuskeino.”* - Alatornio 1917

Arvattua, laulettua, sanottua: *”Pojat sota käyvät, isä vasta syntymässä”* – kuvataan tulta ja kipunoita Kittilässä 1930

Arvattua, laulettua, sanottua: ”*Ämmä istuu loukossa, sata haavaa päässä*” – kuvataan hakkuupölkkyä Kittilässä 1930

Arvattua, laulettua, sanottua: ”*Musta sonnin mullikka loukossa syöpi sata syliä halkoja ja juopi sata saavia vettä*” – kuvataan saunan kiuasta Turtolassa 1933



Arvattua, laulettua, sanottua: ”*Se on saunan laki, kuka korkeimman ottaa. Löylyn nimittäin.*” – Turtola 1933

(Nirkko 2010, 59,69,89, 101-103, 116).

Löylynlyöjää sanottiin kokkamieheksi ja hän oli vastuullinen, jotta jokaisella oli mukava olla saunassa. Rovaniemeltä on periytynyt sanonta: ”*Tavallinen akkain kehräyslämmiin,*” puhuttaessa saunan löylystä. (Vuolle-Apiala 2009)

6 KERROTTUA JA KUULTUA – TARINAT

6.1 KEMIYHTIÖN LAUTEILLA KONTTISENTÖRMÄLLÄ

Rovaniemen Konttisentörmällä (Nykyinen Angry Birds- puisto) on sijainnut Kemi-yhtiön sauna. Kemi-yhtiö oli merkittävä vaikuttaja ja työllistäjä Rovaniemellä; Sijainti Valtakatu 4 kohdalla. Sauna oli kolmiosainen; toisessa päädyssä oli pesutupa, keskellä asunto ja toisessa päädyssä rakennusta oli sauna. Rakennus oli siinä mielessä erikoinen, että se oli rakennettu pystyhirsistä. Saunan lämmitys oli naisten hommaa. Pyykkituvassa oli huomattavan iso muuripata ja saunassa oma patansa. Sauna oli iso huone ja sen lämmitys tapahtui viereisestä huoneesta käsin. Kiuksaassa oli kiviä kattoon asti. Löyly heitettiin etukäteen ja luukku suljettiin, kuvaa eräs haastatelluista lapsuutensa saunakokemuksesta. Olisiko kyseessä ollut peltikuorinen kiuas ns. pömpeliuuni. Löylyä piisasi pitkään. Sauna lämpesi lauantaisin ja vasta kruunasi jokaisen saunakerran. Lumessa kieriskely talvisin oli yleistä, kesäisin joessa uitiin myös Konttisen kohdalla. Vesi saunaan saatiin vesipostista.

Tarina kertoo, että Ounasvaaran perinteisten Talvikisojen mieshihtäjät saunoivat Kemi-yhtiön saunassa kisojen jälkeen.

6.2 ” EIPÄ NÄY KETTÄÄN, JOTA KUTITTAIS”

Lapin yleisistä saunoista ei ole kirjoitettua tietoa tai se on hajanaisesti löydettävissä historian teoksista. Konttijärven Jaakko eli Konttijaakko mainosti Vartiokadun yleistä saunaa Rovaniemellä. Hän oli nahanpyytäjä, vaan tarina ei kerro omistiko Jaakko saunan vai tienasiko vain lisäansioita mainostamalla saunaa. Hän kulki torilla, vastaparit olkapäillään ja huuteli: ” *Eipä näy kettään, jota kutittais.* ” Rovaniemellä on tarinoiden mukaan ollut useitakin yleisiä saunoja. Kaksi niistä on sijainnut nykyisellä Vartiokadulla, toinen ainakin lähellä nykyistä uimahallia. Yksi sauna on ollut Pohjanhovin läheisyydessä, nykyisellä Harrinkadulla. Mainetta on niittänyt myös Sahanperän sauna ja putsaus.

6.3 YKSINÄINEN RAKENNUS PIHAN PERÄLLÄ

98- vuotias tarinoitsija kertoo, että sauna rakennettiin pihapiiriin yleensä ensin. Myös sotien jälkeen, jälleenrakennusvaiheessa, sauna rakennettiin usein ensin. Myös sodan aikaan rintamalla, rakennettiin sauna heti, kun se vain oli mahdollista.

Sisäänlämpiävä savusauna on sijainnut pihapiirin ulkopuolella turvallisuussyistä. Monen savusaunan kohtaloksi on nimittäin koitunut tulipalo. Savusauna syttyi herkästi tuleen. Sijoittelulla pyrittiin turvaamaan pihapiirin muut rakennukset. Saunarakennus oli hirsistä salvettu ja katto päleistä. Katto oli harjakatto ja kattoaineina on voitu käyttää niin tuohia, kiviä, multaa, turvetta kuin pajupensaitakin. Vanhimmissa saunoissa ei ollut porstuaa, mutta uudemmissa kylläkin.

Porstuassa oli yleisesti puupenkit molemmissa päädyissä ja seinillä puutappeja vaatteille. Pors-tuan penkit saatettiin suojata nukkelilla, valkoisella kudotulla matolla. Ovi saunaan oli matala, jotta löyly ei karkaisi; korkeus oli korkeintaan 140 cm. Ovi ja lattia saatettiin rakentaa niin har-voiksi, että tuuletus pelasi osittain niiden kautta. Isoimmat saunat olivat jopa 2,5m korkeita ja lauteet, lavo tai laari, kuten Enontekiöllä kutsuttiin, rakennettiin niin korkealle, että pesemään mahtui lauteiden alla. Lauteet olivat myös nykyistä leveämmät. Lauteille johti oikealla seinus-talla olevat tukevat rappuset. Yleisesti korkeat savusaunat olivat lattiatasosta jokseenkin kylmiä. Puulattiaan saatettiin tehdä reikiä veden viemärointiä varten tai kouru. Kiukaan edessä lattiaa ei ollut, toisinaan ei lauteidenkaan alla. Pieni ikkuna saattoi olla, joskaan ei välttämättä. Savu-luukku, räppänä sijaitsi ylhäällä keskellä peräseinää ja se suljettiin saunomisen ajaksi. Luukku kulki valssilla tai alunperin se suljettiin vaatekolla. Pellossa luukusta on käytetty nimitystä röppänä, Kemijärvellä räppänä. Kiuas sijaitsi ovipielessä vasemmalla, suuaukko lauteisiin päin ja se oli valtava, ylöspäin suippeneva riviröykkiö. Pohjakivet olivat halkaisijaltaan 10-15 cm ja päällimmäiset perunan kokoisia. Kiuaskivet valittiin huolellisesti ja yleisesti ne otettiin omasta rannasta, vesirajasta. Nämä kivet kitkusivat vähemmän, eivätkä niin aiheuttaneet kirkvelyä sil-miin. Joku kertoo, että mustat ja pyöreäksi hioutuneet kivet olivat parhaita kiuaskiviä. Kiuaski-vet ladottiin päällekkäin holvaamalla. Kiukaan tuli olla suhteellisen tiivis, jotta savu tupruaisi ulos kiukaan laen keskiosasta.



Allekirjoittaneella oli mahdollisuus tutustua myös toisenlaiseen savusaunatyypin Kemijärven kairassa, Pöyliön perällä. Sieltä löytyi 100- vuotta vanha savusauna omalla alkuperäisellä paikallaan. Saunassa saunoi jo perheen kolmas sukupolvi. Aikoinaan sauna oli ollut kylän yhteisessä käytössä. Erikoisen saunasta teki saunan koko. Se oli korkeintaan 140 cm korkea, lauteen virkaa toimitti puupenkit ja muutoinkin sinne mahtui korkeintaan pari henkilöä kertaalleen kylpemään. Tällainen pieni sauna on ollut nopeammin lämmitettävissä.



6.4 PAARMUSKASTA ULOSVEISAUKSEEN

Kemijärven kotiseutumuseolta käy ilmi teksti, joka vahvistaa allekirjoittaneenkin käsitystä Lapin saunasynnytyksistä. Pohjois-Suomessa synnyttiin yleisesti päärakennuksen kamariin, ei saunaan. Perheen lapset käskettiin synnytyksen ajaksi ulos odottelemaan uutta sisarusta. Myös Soudankylän kotiseutumuseolta löytyy kirjoitus, jonka mukaan muualla Suomessa lapset on ennen vanhaan synnytetty yleensä saunassa, mutta Lapissa sen sijaan pirtissä. Syytä tähän tulisi tutkia

lisää. Vieraillessani tilaisuudessa, jossa oli läsnä toista sataa senioria, vain viisi heistä oli syntynyt saunaan.

Saunaan toki synnyttiin riippuen asuinpaikasta. Kun synnytyksen aika tuli, laitettiin sauna lämpiämään. Saunan lämmössä helpotettiin synnytyspoltoja, oltiin suojassa katseilta, suojattiin vastasyntyntä pahalta silmältä ja lisäksi synnytys voitiin hoitaa puhtaasti. Vanhempi herrasmies (88v) Oikaraisesta on kuullut oman syntymänsä saunaan isolta siskoltaan. Naapurin emäntä, paarmuska hoiti synnytyksen ison siskon (11v) toimiessa apulaisena.

Kylissä oli tapana olla ns. Päästäjä-ämmi eli paarmuska, joka kutsuttiin taloon ja joka johti synnytystä. Hän tarkisti myös saunan ennen synnytystä. Paarmuska oli vanha nainen, jonka vastuulla oli paitsi synnytys, myös pienokaisen hoitaminen viikon kaksi äidin toipumiseen asti. Paarmuskaa pidettiin korkeassa arvossa ja oppineena. Hän muun muassa määräsi, mitä ruokaa äidille ja hänelle itselleen tuli antaa. Synnytys tapahtumana oli miehiltä kiellettyä.

Kemijärvellä kuulin tarinan neitsytsaunasta. Tarinan mukaan suvun vanhemmat naiset valmistelivat, juhannuksen aikoihin, nuoria naisia tulevaisuuteen. Saunassa olisi annettu naiseuteen liittyvää valistusta.

Kuoleman vieraillessa talossa, vainaja veisattiin ulos. Hänet voitiin kantaa ulos esimerkiksi sängyn kannella. Saunassa vainaja pestiin. Oli tärkeää lähteä Jumalan kasvojen eteen puhtaana. Se oli eräänlaista ripittäytymistä. Vainajalle voitiin pukea flanellihousut ja -paita sekä villasukat. Valkeaa vaatetta laitettiin päälle, mikäli mahdollista. Kuusen oksia käytettiin koristelussa; niitä aseteltiin molempiin päihin vainajaa. Vainajalle valmisteltiin saunaan peti, koska pappia jouduttiin usein odottamaan pitkään ja näin kyläläisillä oli mahdollisuus käydä jättämässä viimeinen tervehdys. Lisäksi arkun valmistumista piti odotella. Kun vainajaa lähdettiin siirtämään, potkaisti vainajaa kannatelleet laudat kumoon, jottei kuolema vieraile talossa uudestaan. Kesällä vietettiin, papin saavuttua, maahanpanijaisia. Talvella vainajat siirrettiin riiheen odottamaan maan sulamista. Siksi riihet olivat pelättyjä paikkoja. Jos vainajan kanssa oli ollut erimielisyyksiä hänen eläessään, niin pelko kostosta rajan takaa oli todella suuri. Erään tarinankertojan ystävä juoksi riihessä ollutta vainajaa karkuun, johon kertoja muistaa todenneen: ” *Miksi sie juokset karkuun, ethän sie etes tuntenut sitä.* ”

6.5 KÖYHÄN APTEEKKI

Sauna on ollut kuppareiden, hierojien ja kansanparantajien valtakuntaa. Paikka on valikoitunut saunaksi useastakin syystä. Perheet olivat suuria ja pirteissä vähän tilaa, saunassa sai yksityisyyttä. Sauna oli myös korkean hygieenisyyden tila, myös lämmin tila. Saunassa eleli myös kaksi mytologista, pyhää olentoa, löyly ja haltia. He tekivät saunasta pyhän paikan parantamistoiminnalle ja heidän apuunsa luotettiin.

Kuppaus, hieronta ja kansanparannus ovat olleet yksinomaan naisten hommaa ja hyvin pitkälti myös salaista. Menetelmiä ei huudeltu ääneen ja se luo haasteensa myös tiedon keräämiselle. Käy lisäksi ilmi, että vanha sukupolvi on vienyt tiedon loitsuavista parantajista mukanaan. Tietoa on ehkä löydettävissä arkistoissa ja edellyttäisi syvempää perehtymistä asiaan. Tämän ajan ihmiset muistavat hyvin kuppareiden ja hierojien toiminnan kylissä. Kuppari, hieroja ja kansanparantaja olivat ilmeisimmin, yleensä eri henkilö. Kuppari ja hieroja kiersivät kylästä kylään ja kyläkunnittain oli yksi henkilö, joka oli tunnettu parannustaidoistaan ja joka kutsuttiin tarvittaessa hätiin. Tarina kertoo, että useasti ei saanut kupata ja jos kupattiin, niin ei hierottu.

Entisajan talonpojan elämä oli jatkuvaa kamppailua hyvän ja pahan välillä. Pelättiin vainajien kostoja ja allekirjoittanutkin on tuntenut Lapin mummon, jolla oli omien sanojensa mukaan voima asettaa ns. paha silmä. Eläessään hän ei siitä kuitenkaan suostunut kertomaan, vaan vei tiedon mukanaan hautaan. Sen verran hän avautui, että hän kykeni näkemää henkiä, joskin hän ei tuntunut pitävän niistä. Hän pelkäsi kuolemaa ja ilmoitti hyvissä ajoin, että haudalle ei saa tuoda kynttilöitä. Sitä en sitten, totisesti, ole uskaltanut tehdä. Mutta pahan silmän pelko ja sen käyttö oli kuitenkin yleistä. Toisaalta apua haettiin uskosta haltioihin ja käytettiin aikaa heidän pitämiseen tyytyväisinä. Sauna oli tila, joka oli pyhä ja jossa oltiin suojassa pahalta silmältä. Siksi kansanparannustoimintaa on harjoitettu keskitetysti saunassa. Ilmeisesti löylyllä on ollut keskeinen merkitys parantajien toiminnassa; loitsuun pyrittiin lumoamaan löyly, spirit, henki ja näin luotettiin hänen apuunsa sairauden karkottamiseksi kehosta.

Paavo Niemi kertoo Totto ry:n julkaisussa vuodelta 1984, että hevosessa saattoi joskus olla painajainen, jolloin hevonen oli aamulla hiestä märkä. Painajainen oli kateellisen tai pahansuovan ihmisen hevoselle langettama ns. paha silmä. Paha silmä, painajainen, paha henki oli aina laittajansa näköinen. Painajainen vapautettiin hevosesta siten, että muiden jo nukkuessa, mentiin yksin saunaan. Saunasta otettiin mukaan kiuaskiviä, vettä täynnä oleva sanko ja käytetty vasta. Tallissa hevosen selkää siveltiin kivillä ja vastalla ja luettiin ääneen Raamatun lauseita. Näin saatiin irrotettua paha hevosen selästä ja se viimeisteltiin huuhtomalla ämpärillinen vettä hevosen päälle. Viimeinen silaus tehtiin kuivaamalla hevosen selkä vastalla. (Totto ry, 1984, 80).

Useimmat tarinoitsijat, ehkä jopa kaikki, muistavat kupparin. Ja hierojan. Jollakin äiti on kuppanut perheensä jäseniä. Mutta yleensä kupparit ja hierojat ovat olleet kylästä kylään kiertäviä naisia, jotka tulivat ehkä pari kertaa vuodessa. He asettuivat useiksi päiviksi taloon ja heti oli isäntäpari hoidettavana. Sauna lämpesi ja väkeä alkoi virrata.

Sinettäläinen Rauha Niiranen kuvaa: ”*Jos kolotti jotaki paikkaa, niin silloin lämmitethin kuppisauna. Sielä kuppariämme löi kupattavan ihhoon pieniä reikiä, imasi sitte lehemän sarvesta tehyn kupin ihhoon kiini, ja jonku ajan päästä sarvhen oli keräynny verta. Ja näin saathin pois se paha veri, josta se pakotus ja kolotus johtu. Lääkheinä oli terva, pihka, tulikivenkukka, kamfertti, mikstuura ja pottujauhot.*” Korvakipua helpotti tupakan savu ja hammassärkyä piipunperä. (Totto ry, 1984, 62).

Eräs haastatelluista kuvaa kupparia: ”*Pelottava ilmestys, kun kuppari lähestyi kotia. Hän vaikuttanut vanhalta naiselta, mutta tokkopa tuo silti niin vanha oli. Kupparilla oli pelottava ilme, huivi tiukasti päässä, piippu huulilla, aina joku kävelykeppi. Kerittimet ja luukupit kalisivat*

hänen lanteillaan. Lapsia peloteltiin kupparilla. Jos et ole kiltisti, niin kuppari vie.” Siksi kupparin ilmestyminen ja viipyminen kylässä oli lapsille painajaisista etenkin, kun isä ja äiti ryntäsivät heti hoitoon. Eikä lapsi tiennyt, mitä kuppari heille teki. Toinen haastatelluista kuvaa kupparia mummoksi, jolla oli taskullinen esiliina, pussi vyöllä välineille ja käyrä piippu huulilla. 98-vuotias tarinoitsija Patokoskelta jakaa seuraavan muiston:

”Kuppari kulkee ja vapisee, sarvet pussissa kalisee ja kysyi niiltä kylän ämmeiltä, onkos saunassa lämmintä.” Kyseinen tarinoitsija kertoo oman aikansa lääkkeinä käytetyn mm. tervaa, pikiöljyä, kuusenpiikkaa sekä muurahaispesää.

Yrttienkin käyttöön on liittynyt jonkinlaista salaista ja arvoituksellisuutta. Kemijärvellä kerrotaan käytetyn esimerkiksi pihlajaa, mesiangervoa, katajaa sekä nokkosta. Siellä oli isoja, puusta tehtyjä kuhneammeita, jotka seisovivat omilla, tukevilla jaloilla ja joihin ammeisiin pitkään mies mahtui istumaan jalat suorina. Kemijärvellä, kuten muuallakin Lapissa, kylvyt ovat olleet ehkä yleisin hoitomuoto saunassa. On tullut vaikutelma, että katajaa on käytetty yleisimmin; myös mäntyä. Olisiko niiden helppo saatavuus, myös talvisaikaan, syynä käyttöön; unohtamatta tietenkään terveysvaikutuksia.

Myös muta-, turvekylpyjä tiedetään käytetyn. Turve otettiin kotijängältä ja mukana oli kuntaa. Joskus mukana saattoi olla myös vanhaa muurahaispesää. Tehtiin ns. jänkähaude. Joku kertoo kylpeneensä peltisessä tiesuolatynnyrissä jänkähauhteessa. Haude kuumennettiin ja siellä viivytettiin. Kylpeminen muuripadassa on tullut esiin useammassakin tarinassa. Onpa muuripadassa joku kylpenyt turve - mutakylvyssäkin tai katajakylvyssä. Turvetta tai mutaa on laitettu myös kasvoille hoitamaan kasvojen iho-ongelmia.

Pajun kuoresta ja lehdistä on tehty kylpyjä ihovaivojen ja kivun hoitoon. Pajua haudutettiin niin kauan, että kylpyvesi oli paksua, punaista vettä.

Yleistä entisaikaan oli ajattelutapa, että sitä käytettiin, mitä oli saatavilla. Esimerkiksi marjamäski voitiin hyödyntää jalkakylpyinä. Vaihtovesikylvyt olivat myös entisen ajan terveydenhoitoa. Se lisäsi verenkiertoa ja aukaisi suonia, lämmitti. Suoloilla ja saunan lämmöllä hoidettiin reumatismia. Flunssaiseen aikaan kiukaalle voitiin heittää pikiöljyä. Tai hoidettiinpa romuskaa saunassa myös pontikalla. Eräs äiti lisäsi sokeripalaan kamferintippoja ja käski lastensa syödä sen ennen saunaan menoa.

Tarina kertoo myös kättilöstä, joka haudutti lapsen kumpurajalkoja, päivä toisensa perään, koi-vulehtihauhteessa ja satoi jalat aina yöksi. Jalat näyttivät tällä seniorilla palautuneen täysin tämän hoidon ansiosta ja siitä hän tunsu kiitollisuutta.

6.6 KATAJALUUTA JA MÄNTYSAIPPUA

Sauna oli tapana pitää puhtaana. Sauna lakaistiin aina ennen ensimmäistä saunojaa. Joutuipa joku pyyhkimään lauteetkin noesta ennen saunoja. Toisille piti olla puhtaat paikat, joten

lauteita huuhdeltiin saunojien välillä kuumalla vedellä, joku jopa harjasikin. Viimeinen saunoja huuhteli aina saunan ja lattiat sekä aukaisi räppänän.

Perusteellinen vuosisiivous tehtiin keväällä, juhannukseen mennessä. Katajaluudalla rapsuteltiin, vihmottiin kinat pois seiniltä ja katosta. Löylyhuone harjattiin mäntysopalla, vettä heiteltiin seinille huuhteluksi.

6.7 TÄIN TOIVE

Saunalla on ollut monia käyttötarkoituksia ja usein se on toimittanut apukeittiön virkaa. Saunassa ja muurinpadassa on kylvetty, mutta onpa samaisessa muurinpadassa keitetty kinkeriväelle kuivalihasoppa tai kuten esimerkiksi Tornionjoen laaksossa, teurastuksen jälkeen keitetty makkarat. Siinä on valmistettu myös lipeästä saippuaa tai keitetty poronlihaa tai kalaa purkkiin laittoa varten.

Saunaa kerrotaan käytetyn Lapissa ainakin rukiin, pellavien ja sipulien kuivatukseen. Saunassa on valmistettu myös maltaita, laitettu marjoja ja palvattu lihaa, joskin on herännyt epäily, ettei tämä olisi Pohjoisessa – Suomessa ollut kovinkaan yleistä. Mutta joulukinkkuja tiedetään ripustetun kiukaan päällä olleelle orrelle. Sauna lämmitettiin kuumaksi ja räppänä suljettiin. Katajaa käytettiin savun saamiseksi. Lihoja pidettiin orrella 3-4 vrk ja välillä käytiin tarkistamassa kypsäminen.

Kesäaikaan pyykit pestiin rannassa, talvella saunassa. Pyykit laitettiin muuripataan likoon edellisenä päivänä. Seuraavana päivänä ne sitten keitettiin lipeävedessä. Huuhtelu saattoi tapahtua avannossa. Pyykin kuivatukseen käytettiin vinttiä.

Vanhemmalle väelle on tuttua täisauna, joillekin myös russakkasauna. Patokosken 98-vuotias tarinankertoja esittää täin toivomuksen: ”*Vie pyryyn ja pakkaseen, mutta älä saata saunan löylyyn.*” Kemijärvellä samainen sanonta kuuluu: ”*Piä porossa ja pakkasessa, mutta älä vie saunan löylyyn.*” Kiukaan päällä oli puorsi, johon oli tapana heittää ainakin flanelliset alusvaatteet saunomisen ajaksi. Täit paisuivat lämmöstä ja napse alkoi kuulua, kun täit tipahtelivat kiukaalle. Täit olivat yleisiä, russakat ei niinkään.

6.8 TONTUT JA TAIAT

Sauna oli sama sauna vuodenaikasta riippumatta. Vuodenkierron saunat eivät juurikaan erottuneet Lapin ihmisen arjesta. Juhannukseksi ja toisinaan myös jouluksi, sauna pestiin katajanokista tehdyllä vihtaluudalla. Mäntysoopaakin saatettiin käyttää. Joulusaunaan mentiin normaalia aikaisemmin, ennen puuroa ja pukkia ja kylpemisessä käytettiin uusia vastoja. 98-vuotias tarinankertoja muistelee, että joulusaunassa ei saanut puhua. Tapana oli sanoa lapsille, että *itikat syö kesällä, jos puhut*. Juhlasaunoihin (juhannus, pääsiäinen, jouluku, kekri, vappu) kuului erityinen hiljentyminen, koska niihin liittyi uskonnollista puhdistautumista, ripittäytymistä ja

valmistelua kilvoitukseen. Juhlapäivää ei sopinut häpäistä olemalla likainen. Kiroilukielto saunassa koski etenkin juhlasaunoja, sillä silloin haltiatonttu oli erityisen altis suuttumaan. Juhlasaunojen jälkeen tarjoihin iltasella jotain erikoisempaa kuten nisua, omenaa, piirakoita, pikkuleipiä tms. Juhlapäiviin saattoi kuulua kuivalihavelli ja leipäjuusto.

Jouluun liittyi mystiikkaa. Saunatonttu piti huolen saunasta ja lasten tuli olla kiltteinä, jottei tonttu suutu. Tonttu kurkki ikkunoista jo sata vuotta sitten tarkkaillen lapsia. Saunatonttu asui muurin, kiukaan takana ja lasten piti olla hiljaa ja kuunnella korvat höröllä tontun ääniä. Siis kuunnella vanhan saunarakennuksen nitinää sekä kiukaan elämään, ähinää ja puhinaa. Jos kiuas paukahti, niin tonttu suuttui liian kipakoista löylyistä. Jouluna piti olla puoleen yöhön mennessä pois saunasta, jotta tonttu pääsee saunomaan. Hänelle jätettiin kynttilä palamaan ylälauteille ja kiuluun kotikaljaa. Jos saunatontun suututti, niin seuraukset saattoivat olla arvaamattomia. Sauna saattoi kylmetä, outoa murinaa alkoi kuulua tai saattoipa tonttu jopa kaataa pesuvedet. Pihapiirissä oli muitakin tonttuja. Riihitontun vastuulla oli talon varjeleminen. Hänelle jätettiin myös jouluyönä kiuluun kotikaljaa. Tallitonttu suojeli eläimiä ja hänet pidettiin jouluna tyytyväisenä tarjoilemalla porkkanoita.

Jokaisella rakennuksella oli oma suojelejansa ja hänestä voitiin vaihtoehtoisesti käyttää haltia nimitystä. Haltija kuului vuodenkierron jokaiseen päivään. Vastarakennetun saunan ensimmäisen lämmityksen sai hoitaakseen henkilö, joka oli luonteeltaan hyvä. Ajateltiin, että saunanhaltija sai luonteensa tältä saunan lämmittäjältä. Oli kohteliasta tervehtiä tonttuja ja haltioita rakennukseen mentäessä sekä sieltä poistuttaessa. Myös haltiat pidettiin tyytyväisenä ruoalla ja juomalla. Suomessa on ollut pyhä puu saunan lähetyvillä, Lapissa sen virkaa on ilmeisesti toimitanut pihakuusi. Se oli haltialle pyhitetty puu ja vanha sananlaskukin sen vahvistaa: ” *Sitä kuusta kuuleminen, jonka juurella asunto on.* ”

98-vuotias tarinankertoja muistelee, että taikauskoa oli entiseen aikaan. Toiset uskoivat magiaan hyvinkin vahvasti. Seuroja pidettiin usein ja äidillä oli tapana laulaa hengellisiä lauluja. Isä osallistui seuroihin, mutta epäilee isän olleen uskossa. Isä suhtautui kielteisesti taikauskoon ja toi kantansa lapsille esiin. Kertoja muistelee ja ihmettelee, että toisille haluttiin pahaa. Langetettiin pahoja silmiä ja trullit kiusasivat eläimiä. Vainajia, kuolemaa ja riisiä pelättiin. tarinat kummituksista ja etiäisistä olivat arkipäivää.

Juhannuksena tyynyn alle kerättiin kukkia tai lähteestä katsottiin tulevan miehen kuvaa. Ei tullut tarinoitsijoilta kuvauksia morsiussaunoista tai juhannussaunoista. Lopulta ymmärsin, miksi ei. 98-vuotias tarinankertoja on ollut 17-vuotias Lapin sodan syttyessä vuonna -39. Hänen nuoruutensa seuraavat vuodet kuuluivat Lottana. Hän huolehti evakkolaisista ja heidän karjastaan. Ymmärsin, että tämän ajan vanhempi väestö, 20-40-luvuilla syntyneet kantavat jokainen jollain tasolla sodan taakkaa. Suhtautuminen vuodenkierron juhliin ja saunaan elämänkaareissa on ehkä kokenut murroksen sodan aikana ja jälleenrakennuksen vaiheessa.

Tarinan kertojat eivät mieltäneet saunaa niinkään pyhäksi paikaksi vaan paikaksi, jossa ei pidetty hoppua. Saunassa ei turhia puheltu eikä meluttu. Käytettiin sanoja rentoutustila, siivosti oleminen, hiljentyminen, saunarauha. Mainitsipa joku, että hiljaa oltiin ja se oli itsestään selvyys. Kuten sekin, ettei riideltä. Joku lisäsi, että kait sitä voi pyhydeksikin sanoa. Joka

tapauksessa, kaikkien mielestä saunominen oli viikon kohokohta. Kirkko oli sielun temppele ja sauna ruumiin temppele.

6.9 VIIKON KOHOKOHTA

Yleisesti saunapäivä on ollut lauantai. Kesällä sauna saattoi lämmitä keskiviikkoisinkin ja ainakin puintaikaan jopa joka päivä. Lauantaipäivä oli täynnä touhua, koska kaikki talon työt oli tehtävä alta pois. Sunnuntai pyhitettiin levolle ja tehtiin vain välttämätön. Toisaalta kroppa tahtoi lepoa rankan, fyysisen viikon jälkeen, toisaalta uskonnollisuus ja lepopäivän pyhittäminen käskyn mukaan rytmittivät arkea.

Miehet olivat ulkotöissä, tekemässä talven puita tai ajamassa heinää. Naiset ja isoimmat lapset tekivät koti- ja pihapiirin askareita. Leipominen oli perjantaina tai lauantaina aamusta, koska se oli jauhoista hommaa. Talon emännän vastuulla oli leipoa rieskat tai muu leipä tai ainakin alustaa taikina sekä paistaa. Lapissa yleisesti on leivottu kampanisuja, mutta myös hiivapullaa. Juhliin saatettiin leipoa piirakoita. Jos talossa oli poikiva lehmä, niin ternimaidosta tehty juusto paistettiin ja se oli suurta herkkua. 98-vuotias tarinoitsija muistelee, että leipä leivottiin joka viikko, pullaa vain toisinaan. Ja leivotut pullat tarjottiin vieraille. Koska muuria ja pirttiä lämmitettiin, niin leipomisen lopuksi laitettiin liharuoka uuniin lauantaiksi. Siivous oli ennen saunaa tehtävä työ ja se oli usein nuorempien naisten vastuulla. Siivous tehtiin runsaalla vedellä ja erityisesti pirtin lattia luututtiin. Puhtaanapidon helpottamiseksi pirtin lattia myös maalattiin joka kesä.

Naiset lämmittivät saunan ja usein puunkanto saattoi olla lapsien vastuulla. Sauna rakennettiin entisaikaan veden äärelle; joen, järven tai suohaudan viereen. Vesi haettiin naisvoimin tai vanhimpien lasten toimesta ja apuna käytettiin korentoa, vesikelkkaa, rekeä, maitokärryä tai muuta. Talviaikaan vesi haettiin avannosta tai sulatettiin lumesta. Myöhemmin aikoina vesi otettiin kaivosta ja oli yleistä rakentaa kaivolta ränni saunaan veden juoksutusta varten. Varhaisimpina aikoina kuuma vesi lämmitettiin saunan ulkopuolella olevassa kodassa, missä oli pata. Kodasta on ainakin Sodankylässä käytetty nimitystä ”*Pirrakota*.” Joku haastateltavista kertoi, että jokainen saunoja otti saunaan mennessään oman tarpeensa kuumaa vettä padasta. Ja tuohon aikaanhan pesuun käytettiin niukemmin vettä kuin nykyään. Saattoipa olla niinkin, että pesuksi riitti kupillinen vettä päähän. Vesi voitiin lämmittää myös navetan muuripadassa tai rantapadassa. Muuripadan tilavuus saattoi olla jopa 200-300 litraa. Saavit ja sauna-astiat olivat alkuun puuta ja myöhemmin alumiinia, läkkipeltiä, sinkkiä sekä emalia.

Pirrakota



Saunaa alettiin lämmittää usein jo puolilta päivin, sillä lämmitys kesti useita tunteja. Joku kertoi, että klo 12-18 lämmitettiin saunaa. Räppänä laitettiin auki, toisinaan ovikin. Puut ladottiin väljästi ja sytytettiin päältä. Sytykkeenä käytettiin tuolta. Lämmityspuut olivat pitkiä; toisilla puiden piti olla tasapaksuja 60cm, toisilla puut olivat jopa yli metrisiä. Varsinkin jäistä saunaa lämmitettiin tunteja ja lisäyksiä tarvittiin useita. Yksi vanhoi lämmityksessä haavan tai vaihtoehtoisesti lepän nimeen, useampi koivun ja sekapuun nimeen. Jonkun mielestä haapa paloi liian hitaasti. Kaikki lienevät yhtä mieltä kuitenkin siitä, että kuusi kipinöi ja paukkui ja oli näin ollen huono lämmityspuu. Löytyipä tosi yksi, joka lämmitti savusaunansa kuusella, tosin lepän ollessa parempi ja koivipuun jättäessä kiuaskiville liikaa tervaa (Lapin kansa 1994). Männystä ei kukaan puhu mitään. Yksi lämmittäjä totesi, että haapa ei niin aiheuttanut kitkua. Toinen sanoo, että koivusta tuohet pois, jottei tule kitkua. Kolmannen mielestä viimeisen lisäyksesällisen piti olla mielellään leppää. Joka tapauksessa puu otettiin omasta metsästä. Puun lisäykseen oli useimmiten kontattava, koska savuraja oli noin puolen metrin korkeudessa. Puut oli aseteltava varoen uuniin, jotta kiukaan huippu ei romahtaisi. Kun saunan katsottiin olevan valmis, otettiin ns. häkälöylyt, jotta silmiä kirvelevä kitku saataisiin pois ja lopuksi räppänä suljettiin. Saunaan sai mennä, kun savu oli haihtunut räppänestä ja oviaukosta ja tulipesä tyhjennetty. Lattia lakaisettiin. Joissakin paikoissa lauteet pyyhittiin noesta ennen saunoja. Useimmiten noki oli kuitenkin niin pinttynyttä, ettei se sotkenut.

Miehet ja nuoret pojat saunoivat ensin ja naiset lapsineen lopuksi. Naiset pesivät ensin lapset ja jäivät vielä itse saunomaan ja joskus jopa pesemään pikkupyykkiä. Pienimpien lapsien

saunottaminen oli usein myös vanhimpien sisarusten hommaa. Vanhin lapsista jäi löylynheittäjäksi, otti lapsen kerrallaan lauteilta, pesi ja laittoi menemään pirttiin. Pienimmät lapset haettiin saunasta huovan mutkassa, sylissä kantaen. Yhteissaunomisen aikakauden loputtua, apulaisten kohtaloksi jäi saunoa viimeisenä.

Huomattavaa on, että varhaisina aikoina myös Lapissa, yhteissaunominen on ollut paljon luonnollisempaa ja yleisempää kuin nykyisin voidaan kuvitellakaan. Puintiporukka saattoi mennä samaan saunaan. Kylässä oli yhteinen puintiporukka, joka kiersi talosta taloon ja puintivuorossa olevan talon tuli tarjota puintiväelle ruoka, kahvit sekä sauna. Kertoipa joku, että oli talolle häpeäksi, ellei puintiväelle tarjottu sahtia saunassa. Puintiväki on toisinaan kylpenyt myös saunan muuripadassa, joka oli valtavan kokoinen. Siellä saattoi aikuinenkin mies istua kaulaa myöten. Vuoron perään kylpi kukanenkin, mutta miehet tällöinkin ensin ja naiset lopuksi. Myöhemmin aikoina on yleistynyt tapa, jossa perhekunnat menevät yhdessä saunaan.

Riikka Hyvönen kertoo: ”*Kolmen aikana yölä menthin riiheen. Puolen päivän aikhan päästhin puimahommista ja pistethin riihi toiseksi päiväksi. Kotimiehet olit lämmittänhet saunan ja riiväki pääsi pesemhän ittensä nojesta ja riihen tomusta.*” (Totto ry 1984, 45).

Huomattavaa on, että entisvanhaan käytettiin saunomisen sijasta sanaa kylpeminen. Nykyään sauna on sauna ja siellä saunotaan, ennen sauna oli sauna ja siellä kylvettiin; puhuttiin ns. kylpysaunasta. Myös vastalla kylvettiin.

Saunan pukuhuone



Nukkeli



Saunomisajankohta on vaihdellut iltapäivästä iltamyöhään. Saunassa pyrittiin talvella käymään valon aikaan. Viimeiset pääsivät saunaan vasta navetta- ja tallitöiden jälkeen. Saunaan juostiin alusvaatteisillaan ja miehet jopa alasti kriittiset paikat piilottaen ja aina saunaan juostiin paljain jaloin, kesät talvet. 98-vuotias tarinoitsija kertoo, että alastomuus oli entisaikaan luonnollisempi asia kuin nykyään.

Ensin saunassa lämmiteltiin kunnolla ja sitten joku aloittikin jo vastomisen. Vastomisen saattoi aloittaa vanhin kylpijä, mummo tai vaari. Ja, jos käytössä oli useampia vastoja, niin tahti kiihtyi muillakin. Kisailukulttuuri kuului voimakkaasti tuohon aikaan, varsinkin miesten elämään. Saunassa myös tarinoitiin, miesten kesken, esimerkiksi eräjuttuja. Lumessa kieriskely oli yleistä hupia, ainakin miehillä. Lumessa kieriskelyllä, lumikylvyillä on ollut suurempi merkitys kuin nykyisin. Saunasta on käyty myös uimassa, mutta ei ehkä niin yleisesti kuin nykyisin. Saunominen oli usein nopeahkoa toimintaa, koska 4-5 taloa saattoi käyttää samaa saunaa. Tällöin saunan lämmitysvuoro vaihtui talosta taloon, kuitenkin niin, että saunan omistavan talon väki saunoi aina ensin. Saunassa ei viivytty pitkään senkin vuoksi, ettei kenenkään luultu kuolleen häämyrkytykseen. Häämyrkytyksen vaara oli nimittäin todellinen uhka. Kyläläisten saunottamisesta saatettiin toisinaan periä muutama marka, jolloin saatiin lisätienestiä. Joku kertoo, että *ukkoa tuli kylätietä pitkin ko vareksia haaskalle ja kaikki käskettiin saunaan*. Saunapäivinä saattoi olla melkoinen trafiikki.

Vasta tai vihta kuului ehdottomasti ihan jokaiseen saunakertaan. Vastoja oli 1-2 kpl saunakertaa kohden. Olipa jollakin jopa miesten vasta, lasten pikkuinen vasta ja naisten vasta jokaisella saunakerralla erikseen. Vastat tehtiin juhannuksen jälkeen yläkuuhun. Joku kertoi, että toinen vastan teolle otollinen ajankohta oli, kun ketun kypälä ilmestyi koivuun eli juuri ennen ruskaa. Vastantekotalkoisiin osallistui kaikki kynnelle kykenevät ja jokainen sai tehdä omannäköisensä vastan. Vastojen kauneudesta saatettiin myös kisaila. Vastapareja voitiin yleisesti tehdä 50 - 100kpl. Vastoissa on yleisesti ollut puolitoistakertainen tai kaksinkertainen sidonta ripustuslenkillä. Vastan sidonnassa käytettiin vitsaksia. Vastan malli on vaihdellut viuhkamaisesta, pitkästä vihtasta pieneen ja tanakkaa vastaan. Vasta tehtiin rauduskoivusta, joskus tosin hieskoivusta

kuten Vanttauksella tai jopa katajasta, männystä, pihlajasta tms. Vastaparit kuivattiin ladossa, tallissa tai liiterissä ripustamalla ne orrelle. Vasta haudottiin kylpykuntoon kuumassa vedessä ja käyttämällä lopuksi, ennen kylpemistä, kiukaalla löylyn lämmössä. Vastan haudutusvesi käytettiin usein löylyvetenä. Vastominen tehtiin päästä varpaisiin päin. Toki tuskin kukaan tarinoitsijoista muisti enää syytä, miksi näin tehtiin. Niin oli tehty kautta aikojen tai vastomisjärjestyksellä ei ollutkaan enää niin suurta merkitystä, kuin esivanhemmillamme. Koska käytettiin samaa vastaa, niin vasta käytettiin kuumassa vedessä kylpijöitten välillä. Kaikki vastoivat, myös lapset. Tapana oli myös vastoa löylykaverin selkää. Vasta käytettiin useampaan kertaan talvella. Se ripustettiin kuivumaan pakkaseen tai saunan eteiseen. Kun vasta oli tehnyt tehtävänsä, siitä tehtiin luuta tai käytettiin vaikkapa lampaiden alusina. Voitiinpa vasta syöttää hammaskivusta kärsivälle hevosellekin. Kun hevonen söi vastaa, niin vastasta nykäisyn toivottiin irrottavan hammas. Lopuksi vasta hävitettiin aina polttamalla.

Saunajakkara



Peseytyminen tapahtui aina saunomisen lopuksi ja nokisia paikkoja varottiin. Hiukset pestiin määntysaippualla ja muuten oli käytössä ruskeaa palasaippuaa, tankosaippuaa tms. Jos saunassa

oli ikkuna, niin ikkunalauta on perinteisesti ollut saippuanpitopaikka. Pesusienenä voitiin käyttää vaateriepua. Joku kertoi, että pellavavaatteella hangattiin. Tai käytettiin peseytymiseen esimerkiksi rohdinpellavasta ja nokkosen varsista tehtyä pesusykeröä. Saunakaverin selkä pestiin aina, sillä se kuului tapoihin ja oli osoitus ystävydestä. Veden käytössä oltiin visuja ja usein sillä vain huuhdeltiin. Varsinainen lian irrotus tehtiin vastomalla perusteellisesti ja pitkään. Lau-deliinoja tai muita suojia saunassa ei käytetty, mutta lauteet voitiin huuhdella kuumalla vedellä kylpijööiden välissä. Puhtaus oli tärkeä asia.

Valaistuksena saunassa oli alkuun päre tai kynttilät, myöhemmin myrskylyhty. Sähköt ovat tulleet Lapin eri osiin hyvinkin eri aikaan. Saunassa ei yleensä juotu mitään tai jos juotiin, niin vettä, harmajaa tai kotikaljaa. Juhlissa tai saunavieraille tarjoihtiin aina eri asteisesti käynnyttä kotikaljaa.



Miehet juoksivat jälleen saunasta puolialasti pirttiin. Naiset laittoivat jotain päällensä. Itsekudotua pyyhkeitä oli, jos oli ollakseen ja materiaalina oli rohdinpellava. Seuraavia kylpijööitä hoputettiin saunaan, ettei löyly karkaa. Äiti oli laittanut lapsille puhtaat vaatekerrat odottamaan saunan jälkeen. Useimmissa perheissä vaatteita ei sittemmin viikolla vaihdettu, korkeintaan käännettiin puhtas puoli päälle. Naisten kauneudenhoito oli jokseenkin minimaalista. Usein kauneutta ei hoidettu millään konstilla. Mutta kermaa ja suolatonta voita kyllä käytettiin ihon hoitoon. Miesten komistuminen hoitui saippualla ja suaven laitolla hiuksiin.

Saunan jälkeen kuunneltiin radiosta lauantain toivottuja levyjä, laulettiin, lähdettiin iltamiin tai tarinoitiin. Saunakahvit tarjottiin aina saunan päälle ja lauantaisin saattoi saada päivällä leivottua pullaa. 98-vuotias tarinoitsija kertoo tosin, että nisu kuului vain juhlapäiviin. Illalla, ehkä noin yhdeksän aikaan, oli iltanen eli iltapala. Iltanen saattoi sisältää rieskaa, maitoa ja kalaa. Myös viiliä, mustikkapuuroa tai kiisseliä saattoi olla tarjolla. Kuivattuja mustikoita on käytetty jo sata vuotta sitten vatsan hyvinvointiin. Maitovelliä oli tarjolla arkisin ja sunnuntaisin sen korvasi riisivelli.

7 LAPPILAISEN SAUNAN KULMAKIVET

Allekirjoittanut nostaisi jatkotyöstämisen ja tarinallistamisen kannalta ainakin seuraavat asiat esiin:

- Löylyn henki
- Saunatonttu ja haltiakulttuuri
- paikka, jossa ei hoppuilltu eikä juurikaan puhuttu / kulttuuri / pyhyys
- vasta
- kataja sekä mänty hoito- ja pesuaineena
- saunajakkara; huomaa muotoilu
- selän vastomis- ja pesukulttuurin elvyttäminen; yhteisöllisyys saunassa
- lumikylvyt
- perinteinen iltanen saunan jälkeen
- pellavatekstiilit ja nukkelin käyttö
- kynttilät ja myrskylyhdyt

8 JATKOTYÖSTÄMINEN

Tässä raportissa on pyritty luomaan yleiskatsaus lappilaiseen saunaperinteeseen ja nostamaan esiin asioita jatkotyöstämistä, tarinallistamista ja tuotteistamista, varten. Raporttia tehdessä on käynyt selväksi lappilaisen saunaperinnetiedon hajanaisuus, jopa niukkuus. Suomen kirjallisuuden seuralla olisi käytettävissä ilmeisesti runsaastikin materiaalia asian jatkotyöstämistä varten. Se edellyttäisi kuitenkin isompaa tutkimista, resursseja sekä matkustamista kohteeseen tutki-
maan asiakirjoja sekä äänitteitä.

Myös jokainen yksittäinen esiin nostettu asia olisi oman tutkimuksensa arvoinen. Olisi mielenkiintoista kohdistaa tutkimus esimerkiksi vastaan ja siihen, kuinka moninainen sen merkitys on ollut entiseen aikaan. Toivottavasti saadaan tarinaa vastasta, tontusta, katajasta jne. ja sitä kautta omaa alkuperäistä kulttuuria esiin sekä paikallisille asukkaille että hyvinvointimatkailuun.

Pidän tärkeänä tuotteistaa myös saunan terveysvaikutuksiin perustuvan saunan. Eli tarina saunan terveysvaikutuksista lisättäköön myös jatkokehiteltäviin aiheisiin.

9 KIITOKSET

Kansanperinteen asiantuntija Irja Mäkitalo

Lapin kirjasto

Lapin Lottaperinneyhdistys ry

Lapin maakuntamuseo

Kemijärven kotiseutumuseo

Rovaniemen Eläkeläiset ry

Rovaniemen kotiseutumuseo

Sauna from Finland

Sauna – lehti, päätoimittaja

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

Suomen Saunaseura ry

Totto ry

Travellamo Maaria Alen, perinnesaunottaja

Yksityishenkilöt,

Raportin on toimittanut Minna Holm

Hyvinvointialan yrittäjä

minna.holm@santasbeauty.com

Rovaniemi 2019

LÄHTEET

Forssell, M. (2007). Saunan taikaa. Tarinoita, tietoa, tunnelmia. Hämeenlinna: Karisto kirjapaino Oy

Laatikainen, S. (2019). Saunan kansa. Riika: Livonia Print.

Lahti, J. (2019). Saunakokemuksen luoma elämyksellisyys ja koettu arvo. Vaasan yliopisto. Markkinoinnin ja viestinnän yksikkö. Pro gradu- tutkielma.

Lampinen, J., Lehtonen, J. (2014). Sahti, sauna ja elämys. Lahden ammattikorkeakoulu. Matkailun ala. Opinnäytetyö.

Lapin kansa (1994). Kunnan savusauna ottaa kylpijänsä tiukkaan syleilyyn. Lapin saunakulttuurin juuret Länsi-Suomessa.

Marttala, R. (1993). Sauna Köyhän apteekki. Meltaus: Käsin kirjoitettu ja kopioitu vihko.

Mikkonen, K. (2016). Parakkeja ja piikkilankaa. Oulu: Grano.

Mäkisalo, A-K. (2016). Saunan henki. Viro: Tallinna Raamatutrukikoda.

Mämmelä, L. (2018). Tulevaisuuden uusi luksus. Uuden luksuskäsityksen ilmentyminen Lapin matkailussa. Lapin ammattikorkeakoulu. Matkailun ala. Opinnäytetyö.

Nirkko, J. (2010). Sauna. Pieni perinnekirja. Porvoo: WS Bookwell Oy.

Ollikainen, A. (2006). Jokitörmä ja juurakoita – Tarinoita Tepaston kylästä. Tornio: Kittilämedia Oy / Tornion Kirjapaino Ky.

Onnela, S. (2006). Suur-Sodankylän historia 2. Porvoo: WS Bookwell Oy.

Pentikäinen, J. (1999). Löylyn henki. Kolmen mantereen kylvyt. Hämeenlinna: Karisto Oy.

Pilhjerta, M. (2018). Meidän saunat. Savusaunasta kilpasaunaan. Svedbacka bokförlag Sverige: CO-print Baltic.

Ruijan kaiku. N:o 4. (1995). Suomalainen sauna.

Sauna-lehti. N:o 1.(1980). Julkaisija Sauna-seura ry. 34 vuosikerta.

Strand, M. 2012. Tarinoiden Kelujärvi. Väylä

Tarssanen, S. (2009). Elämystuottajan käsikirja. LEO Lapin elämysteollisuuden osaamiskeskus. Rovaniemi: Oy Sevenprint Ltd.

Tommila, P. (1994). Sauna. Suomalaisen saunan rakentaminen. Jyväskylä: Gummerus kirjapaino Oy.

Totto XIV (1984). Kotiseutuyhdistys Rovaniemen Toton julkaisu. Rovaniemi: Lapin Kansa Oy.

Venell, V., Fagerholm, K., Silfverberg, K. (2007). Neljän tuulen tiet. Alkuperäiskansojen elämänviisautta etsimässä. Helsinki: Green Spot.

Vilkuna, k. (1963). Kotiseutu julkaisu. Kotiseutuliitto ry

Vuolle-Apiala, R. (2009). Savusauna ennen ja nyt. Porvoo: WS Bookwell.

www.lapinliitto.fi

www.visitfinland.fi

LIITTEET

MORSIUSSAUNAPERINTEESTÄ KESKI-POHJANMAALLA

(julkaistu Lestin Mutti –kotiseutulehdessä)

Jenny Mäkitalon (1911-2007) omia kokemia sekä äitinsä ja isoäitinsä hänelle kertomia muisteluksia, joista vuosituhannen vaihteen muistiinpanoistaan kirjoitti elokuussa v2016 muistelijan tytär Irja Mäkitalo.

Yleistä saunasta ja saunomisesta. Sauna rakennettiin ensimmäisenä uuteen kotiin. Suomalainen sauna on sovun ja lämmön paikka, siellä ei puhuta isolla äänellä eikä kinastella. Saunassa neuvotellaan ja avaudutaan, ei painosteta eikä moitita ketään. Lapsia saunassa ohjataan olemaan avuliaita toisilleen. Sauna oli kiireetön ja syvälinen puhdistumisen ja levon paikka, hyvää mieli ja ilo kuuluvat saunaan. Saunassa naiset ovat syntyneet, synnyttäneet, levänneet, hoitaneet sairaita ja pesseet vainajia. Sauna on naisten pyhä huone. Toisen vastominen oli kunniatehtävä, ystävyyden ja rakkauden osoitus. Kansanlaulu kertoo: ”pehmyt on vihta kotisaunan, äiti jos vihtomassa, lämpöinen löyly on kotisaunan, toisin on vierahassa”.

Morsiussaunaperinne oli rikasta 1800-1900-vuosisatojen vaihteessa. Silloin ei puhuttu polttareista, saunotus ei ollut ilkkurista hauskanpitoa, vaan valmisti morsianta tyttöajoista luopumiseen. Se oli riitti huolettomasta nuoruudesta vakavaan aviosäätyyn. Morsiussaunan lämmitti morsiamen suku, saunottaja oli äiti, tati tai isoäiti, jos hän oli vielä voimissaan. Saunottajan elämäkokemus vaikutti saunotuksen sanalliseen sisältöön, taitonsa mukaan hän joko lauloi runomitalla tai puhui suorasanaisesti elämäntapaista saunotuksen aikana. Ensiksi saunottaja riisui morsiamen vaate kerrallaan ”tyhjäksi tyttöydestä, tanhuhelman heilunnasta”. Aluksi morsian istui lauteilla lämpimäksi haudotun vastan päällä, jotta ”lapsenlaitimet” pysyisivät kunnossa pitkään. Vastaa pidettiin hetki myös morsiamen rinnoilla ”ruokaisia rintoja ja lapsia rakastavaa sydäntä” vahvistaen. Kevyiden alkulöylyjen jälkeen pestiin morsiamen selkä suolavedellä, etteivät ”vanhat heilat janota”. Etupuoli voideltiin hunajalla tai rieskamaidolla (=kokomaidolla), jotta tuleva elämä olisi rikas. Kun morsiota vastottiin miehelään, runomitassa voitiin vastomisen aikana toivottaa: naisen työtä arvostavaa miestä, ruokaisaa pöytää, lämmintä pielusta, kuivia puita, hyvää kaivoa, savuttamatonta uunia, runsasta ryytimaata, villaisia lampaita, heruvia lehmiä, lempeää appiparia ja kylille kaipaamatonta kumppania. Kädet vastottiin kehruun ja karstauksen kestäviksi, hyväilyyn haluaviksi, jalat vastottiin joutuisia askareita toivotellen kotiin päin nopeasti kulkeviksi. Läpsyteltiin vastalla pakaroita lempeästi piiskaten vaimoa miestään hyvin kohtelemaan ja työteliäitä lapsia saamaan. Erityisen puheliaille ja kovaäänisille morsiamille pistettiin vastomisen ajaksi hunajaan tai rieskamaitoon kastettu vastanlehti kielen päälle, jotta puhe miellyttäisi aviomiestä ja olisi kuin kesätuulen suhinaa kotikoivussa suvi-iltana saunan jälkeen. Saunotuksen lopuksi pidettiin huuhdottua vastaa morsiamen pään päällä, loitsulla ”poistettiin” pahat mielestä ja koti-ikävä sydäimestä, ylöspäin huiskien näytettiin minne avunpyyntöjä lähetetään ja kiitoksia hyvästä elämästä osoitetaan. Kyllyn päätteeksi vilvoiteltaessa vielä saunan ikkunasta ulkopuolelta peilattiin vanhojen sulhojen haamuja, jos niitä näkyi, niin ne poistettiin napulla (=saunakauha) vettä lasiin viskaamalla ja samalla olan yli sylkäsämällä. Tarvittaessa kierrettiin sauna, otettiin napusta uusi vesiryppy, katsottiin uudelleen ja veden viskaus uusittiin, jos yhä lasista sitkeä ihailija näkyi. Viimeksi morsiamen kosteat hiukset kammattiin sileiksi ja letti kierrettiin päälle tai nutturaksi niskaan, irralliset hiukset eivät vaimolle enää kuuluneet.

Myös sulhanen saunotettiin ennen vihkimistä. Sulhasenkin saunotti joku ”vanha ja viisas” sukulaisnainen. Suolavedellä pesemällä ja vastalla sulhasen takana huiskimalla hävitettiin aluksi entisten heilojen haamut, sulhanen ei saanut taakseen katsoa koko vastomisen aikana. Ensin vastottiin poikamiehen hartiat punaiseksi ja valmistettiin ne ukkomiehen vastuuseen perheestä. Tärkeintä sulhasta pestessä oli kummankin käden peseminen tarkasti jokainen sormi erikseen, pesulla irrotettiin sanallisesti kaikki sormet poikamaisista kujeista ja erityisesti ”äidin kamarin ovenkavasta” ja valmisteltiin pitämään kiinni vaimon kädestä ja kantamaan omia lapsia. Jalat vastottiin kivipellon kestäviksi leivän hankinnassa ja hitaiksi kylille kulkemaan. Pakaroita paukutettiin kipakasti, jotta morsian olisi sulhon miehisyteen tyytyväinen. Lopuksi kohotettiin vastaa sulhon pään päälle ja toivotettiin yhteys Yliseen Luojaan, kehoitettiin pyytämään ylhäältä lisävoimia

ja varotettiin ”paholaisen kelkkaan” menemisestä. Luojan apu ei ollut pohjalaisellekaan miehelle häpeä. Vastomisen päätteeksi valettiin viileää vettä sulhasen päälle ja lopuksi heitettiin mahdollisimman uusi hurs-
tipyyhe harteille (hursti on karkeaa, tikkuista pellavaa) se oli Sulholle esimakua vaimon pidosta, pistelyä ei
saanut valittaa, varsinkaan jos oli morsiamen itse valinnut, eikä vanhempien valitsemaan tyytynyt. Järjeste-
tyt avioliitot olivat vielä vuosisadan vaihteessa maalla melko yleinen tapa.

Morsiussauna toteutettiin morsiamelle vielä 1940-luvun puolivälissä kun Jennyn sisar Ida meni avioon.
Sulhasen saunotuksesta ei ole tietoa kun sulhanen oli eri kunnasta kotoisin.

Saunataikoja: Uudenvuoden saunassa ei saa puhua tai sääsket syövät seuraavana kesänä pahemmin. Ju-
hannussaunasta tullessa katolle selän taakse heitetyn vastan tyvi kertoo mistä päin sulho tai morsio tulee,
jos vasta putoaa, ei kumppania tule sinä vuonna. Vastojen teko on ”taiteenlaji” kuunvaiheineen (7-8 päi-
vää mustasta kuusta) tekotapoineen ja sidontatyyleineen. Saunottujen vastojen syönti pitää karjan ter-
veenä.